Alföldy Gábor

Narancsházak és más üvegházak Magyarországon a 19. században

„Olvasóink igazat fognak adni nekem, hogy gyakran csodálatra késztet, amikor Magyarország és Horvátország paradicsomi kertjeineinek leírásait olvassuk Kunits úrtól. Valóban csodálatra méltó látni, hogy e kerteket e nagyszerű országok legnemesebb asszonyai, püspökei, mágnásai, katonái hozták létre egymással versengve, és hasonlíthatatlan művészi érzékkel hazájuk megszépítésén fáradoznak. Ezen örvendetes tudósítások után már nem csak Itáliáról mondhatjuk: „Ismered-e a citromok honát?"

Johann Evangelist Fürst (1833)[1]

Bevezetés

Magyarországnak a kertkultúra fejlődésében világszerte ugrásszerű fejlődést hozó 19. század folyamán sikerült felzárkóznia a nemzetközi élvonalhoz. A 18. század derekáig az egzotikus növények nevelése és szaporítása igazi státuszszimbólum volt (mint Európa más országaiban is), így leginkább az uralkodó osztály szűk körére és a gazdagabb, nagyobb kerttel rendelkező polgárság köreire korlátozódott. A 18. század végétől a felvilágosodásnak és a városi lakosság gyarapodásának köszönhetően e téren is egyre nagyobb szerepet követelt a polgárság szélesebb köre s benne a téma iránt érdeklődő vagy elkötelezett értelmiség. A reformkor évtizedeiben hazánkban még nem lévén kertészeti szakmai szervezet, hazánkból igen sokan Európa különböző országaiban működő kertészeti egyesületek tagjai lettek, s ott tevékenykedtek. A bel- és külföldi személyes kapcsolatok mellett az egyesületek folyóiratai is jelentősen hozzájárultak a legújabb növénykülönlegességek és technológiai újítások megismertetéséhez. Hazánk mindenféle rendű és rangú fiai is főként ezen egyesületek német nyelvű szaklapjaiban tették közzé kertészeti tapasztalataikat, megfigyeléseiket, felfedezéseiket.[2]

Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy számos magyar arisztokrata volt tagja a bécsi Császári-Királyi Kertészeti Társulatnak (*k. k. Gartenbau-Gesellschaft*).[3] 1839-ben például

E tanulmány megírását a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészeti Kollégiuma támogatta.

[1] Fürst 1833. A Fürst által idézett sor Goethe Faustjából (Mignon dalából) származik.
[2] Alföldy 2012, 79–92.
[3] A társulat tagjainak névjegyzékét, tevékenységéről szóló híradásokat, valamint szakcikkeket közölt: Verzeichniss 1839–1846.

Tata és Csákvár birtokosa, gróf Esterházy Miklós díjat alapított a *Citrus aurantium* (narancs) legjobb termesztéséért.[4] Az 1830-as évek elején báró Prónay Zsigmond évente virágkiállításokat rendezett Bécsben. Később ő lett a Társulat elnökhelyettese is.

Néhány hazánkban tevékenykedő szakember a porosz királyi kertészeti Egyesületnek (*Verein zur Beförderung des Gartenbaues in den Preussischen Staaten*), illetve a brünni Pomológiai Társulatnak is tagja lett, de legtöbben (arisztokraták mellett számos köznemes és polgár, köztük patikusok, lelkészek, tanárok, mérnökök, ügyvédek, kertészek és faiskola-tulajdonosok – több százan) a Frauendorfi Gyakorlati Kertészeti Társulathoz (*Frauendorfer Praktische Gartenbau-Gesellschaft)* csatlakoztak. Sokan közülük lelkes amatőr kertészként, botanikusként közzé is tették saját észrevételeiket, véleményüket egy-egy kérdéssel, például egzotikus növények tartásával, növényhonosítással kapcsolatban is. Hazánk így kapcsolódott be a nemzetközi, különösen a közép-európai szakmai diskurzusba, ezen egyletek és más szakmai társaságok folyóirataiban publikálva.[5]

A korszak egyik kiemelkedő szakembere, a hajtatóházakról ("Die künstlichen Treibereien") könyvet és melegvíz-fűtésről több cikket is író Carl Ritter,[6] a korábbi császári nüvénygyűjtő és udvari kertész is e körben publikált. Évtizedeken át Széchenyi Lajos gróf kertészeti igazgatói posztját töltötte be Magyarországon.[7] A nagyobb uradalmak kertészei hagyományosan tanulmányi útra mentek Ausztriába, Cseh- és Morvaországba, vagy a német államok valamelyikébe, esetenkén nyugatabbra (Hollandiába, Belgiumba, Franciaországba, Angliába is). Hónapokat, esetenként éveket töltöttek el külföldön annak érdekében, hogy elmélyült ismereteket szerezzenek a kertészet küönböző területeiről.[8] Például Pölt Antalt, a kismartoni üvegház-komplexum társtervezője, Esterházy II. Miklós herceg udvari kertészét a herceg Angliába küldte tanulmányútra.[9] Hasonlóan több évet töltött külföldön Bene Gengely,[10] majd utódja, Joseph Lehrmann (később mindketten a híres keszthelyi Georgikon kertészet-professzorai). Benét még gróf Festetics György instruálta, Lehrmannt pedig már az ő fia, Festetics László azzal a feladattal látta el, hogy a kertművészet mellett a fa- és

[4] "Preis-Aufgaben der k. k. österreichischen Gartenbau-Gesellschaft für das Jahr 1839. Preisstifter: Sr. Excellenz Herr Nik. Graf v. Esterhazy", in: Verzeichniss 1839, p. 26–27.
[5] Alföldy 2012, pp. 79–92. – Egy példa: Jendrássik 1832.
[6] Ritter 1834; Ritter 1836. Mokre 1998.
[7] Ritter magyarországi karrierjéről: Mokre 1998, pp. 229-242; Fatsar 2010. Ritterről újabb adatokkal 1844-ig: Alföldy, 2015.
[8] Például Pecz Ármin potsdami tapasztalatairól lásd: Alföldy 2007b, 235–237.
[9] Stefan Kalamár, Der Eisenstädter Schlosspark: Neue Forschungsergebnisse zur Geschichte im ersten Jahrzent des 19. Jahrhunderts, in: Die Gartenkunst 16. Jg., no. 1, 2004, (pp. 49–72), p. 64.
[10] Bene tanulmányútjáról: Alföldy 2011, I. kötet, 29–30.

gőzfűtéses üveházakat tanulmányozza, azokról rajzokat és könyveket szerezzen be.[11] Így történt, hogy Bene és Lehrmann könyvek mellett narancsházak rajzait és más üvegház-terveket küldött haza Nymphenburgból, Karlsruhéból, Párizsból.[12]

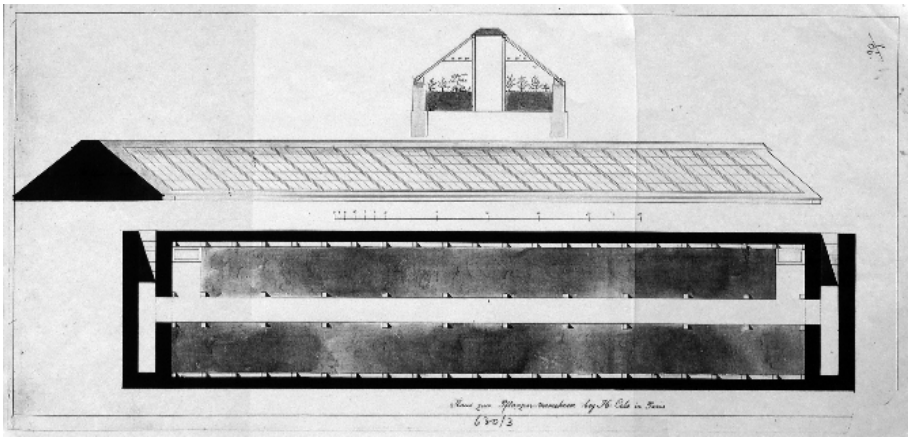

Bene Gergely (?): hajtatóház H. Cels párizsi kertészetében. MNL OL T3 no. 630/3

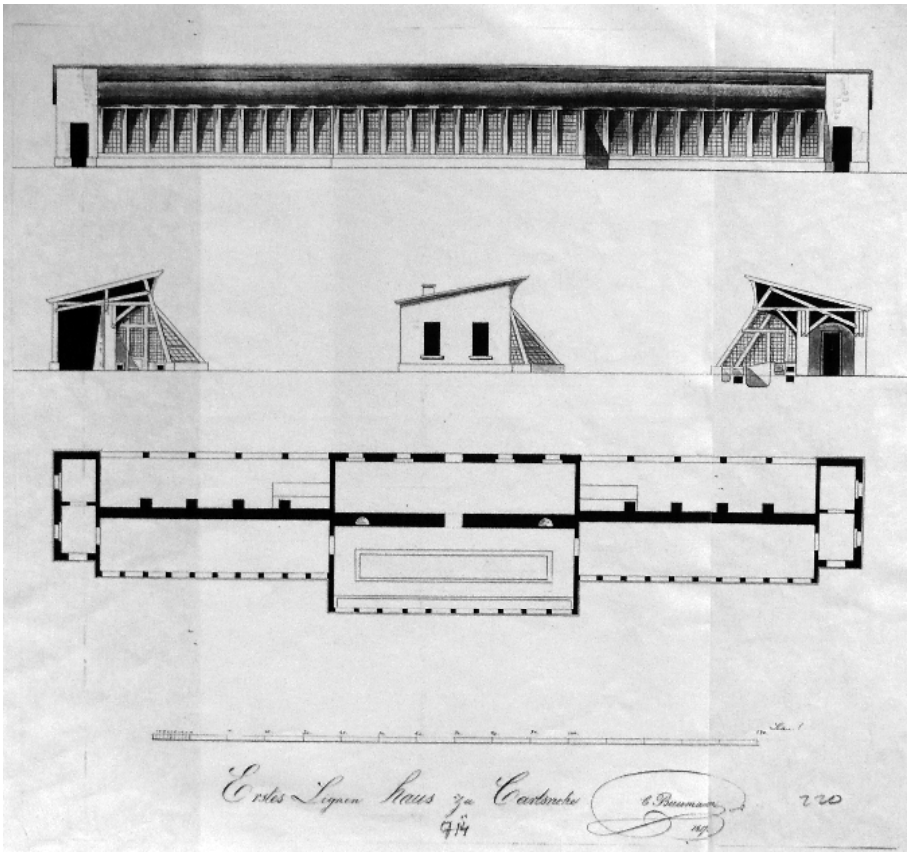

C. Baumann: az egyik karlsruhei narancsház tervrajza, amelyet Bene Gergely küldött Keszthelyre külföldi tanulmányúttja során, 1817-ben. A Festetics család terveiből, MNL OL T-3.

[11] Festetics László levele Joseph Lehrmannhoz, 1821 augusztus. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Budapest, Festetics család levéltára, P279, 298. köt. (Központi igazgatóság, 1821), prot. no. 50/5. Lehrmann tanulmányútjáról: Alföldy 2011, különösen: I. kötet 30–33. Kurucz 1997, Kurucz 2006 és Kurucz 2019.

[12] Bene tanulmányútja során egy ideig H. Celsnél gyakornokoskodott Párizsban.

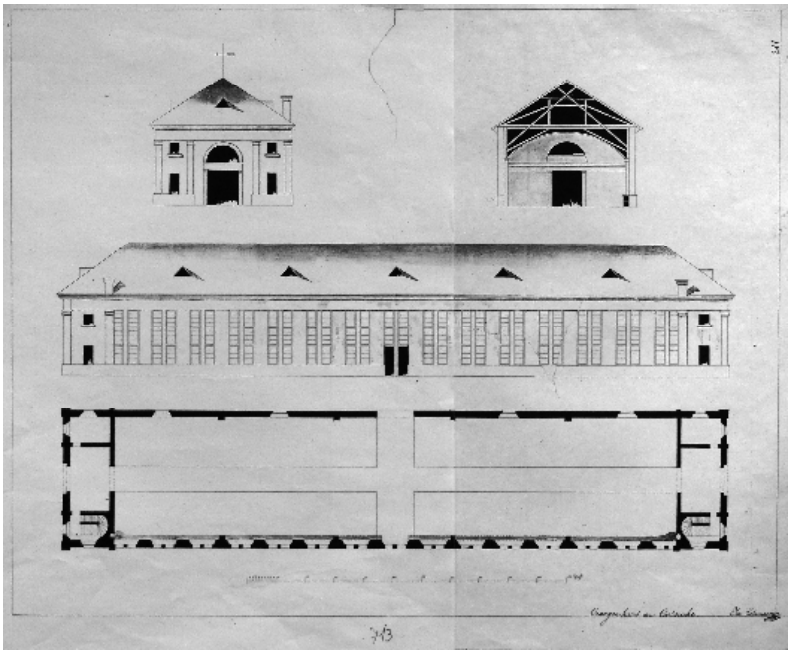

A keszthelyi kertész, Lehrmann József által, tanulmányútja során 1823-ban, egy másik karlsruhei narancsházról készített rajz.

Szintén a keszthelyi Georgikonban tanult, majd számtartóként a Festetics család szolgálatában állt ifjabb Leibitzer János, aki elbocsátása után jelentős szakíróként Magyar és főként német nyelven számos szakkönyv szerzőjeként szerzett magának nemzetközi hírnevet. Egyik 1837-ben, Pesten megjelent könyvében külön fejezetet szentelt az üvegházaknak is, magyarázatul rajzot is csatolt ehhez. Ez az egyetlen komolyabb szakirodalmi alkotás, amelyben hazai szerző e témát a korabeli hazai közönséggel megismertette.[13]

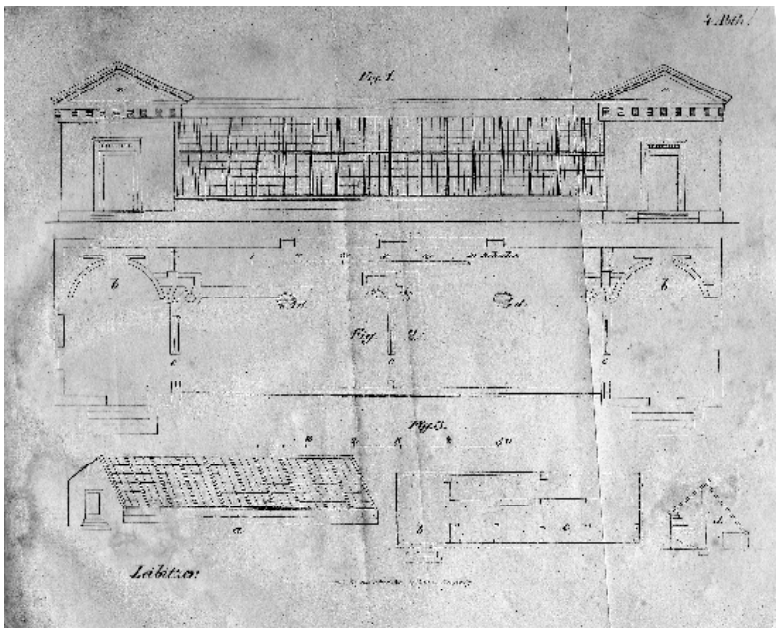

Üvegházak (narancsház és hajtatóház) rajza Leibitzer János Pesten, 1837-ben megjelent könyvéből

[13] Leibizter 1837, 13–23. és metszetes rajz-melléklet.

A délszaki növények beszerzése akkoriban közel sem volt könnyűnek mondható, mivel e termékek kereskedelme akkor még hazánkban korántsem épült ki határainkon belül. Tartásuk is speciális körülményeket, épületeket, eszközöket igényelt. Az uradalmi kertészetek bizonyosan álítottak elő és ajándékozás, csere, illetve eladás révén hozzájárultak a citrusfélék és más délszaki növények elterjedéséhez, de az ekkor még kis volumenű hazai kereskedelmi kertészetek nem forgalmaztak nagyban ilyen növényeket.

A kertkultúra e szerteágazó és ma még jórészt feldolgozatlan témaköréből ezúttal a citrusfélék és egyéb fagyérzékeny növények teleltetésére szolgáló építmények: a narancsházak és egyéb hasonló növényházak hazai példáinak bemutatására és tipológiájára vállalkozom a "hosszú 19. századból".[14] A kutatás alapján számukat az akkori Magyarország területén a narancsházak számát – a 18. században emelt épületekkel együtt – legalábbis több százra tehetjük,[15] de valószínű, hogy a kisebb építményeket is hozzájuk sorolva számuk több ezerre volt tehető. De még sokkal több épült a század második felében, különösen annak legutolsó évtizedeiben.

A kutatást több évtizedes adatgyűjtésem előzte meg. 2012-ben, az Osztrák Történeti Kertek Társasága, az Osztrák Narancsházak Szövetsége, valamint a Német Kertművészeti Szövetséggel közös szervezésű konferenciáján tartandó előadásra és annak alapján tanulmány megírására kaptam felkérést.[16] Ezt követően követően a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészeti Kollégiumának támogatásával készíthettem el annak bővített, kiegészített magyar nyelvű változatát. Mivel a témának e korszakra nézve nincs korábbi feldolgozása,[17] és átfogó kutatásokra egyáltalán nem került korábban sor, a felvázolt kép emiatt korántsem lehet teljes. Így ezúttal célom a narancsházak főbb épülettípusainak és variációinak megismertetése, a tendenciák és a citrus-kultúra sorsának rövid összefoglalása. Óhatatlanul szó esik egyéb, a 19. században elterjedt (például acélszerkezetes) növényházakról is, de e gazdag és feldolgozatlan téma külön tanulmányt érdemel majd.

---

[14] A téma általam korábban írt, kevésbé részletes összefoglalása: Alföldy 2014.

[15] A bécsi és a város körüli üvegházak számát az 1830-as években mintegy kétezerre becsülték: „*Interessant für viele dürfte es sein daraus zu erfahren, dass das Erblühen der höheren Gärtnerei in und um Wien erst in das letzte Fünftel des vorigen [18.] Jahrhunderts fällt; dass man im Jahre 1780, ausser den grossen Treib- und Gewächshäusern in den kaiserlichen Hofgärten, kaum eines von Bedeutung daselbst traf, während man zu Anfang des dritten laufenden Decenniums nahe an 2000 grössere und kleinere Gewächsäuser in einem mässigen Umkreis von Wien zählen konnte.*" In: Darstellung des Entstehens und Wirkens der kais. kön. Gartenbau-Gesellschaft in Wien, Wien, 1864, p. 5. Ha figyelembe vesszük, hogy a Habsburg Birodalomban, így Magyarországon is a bécsi divatoot követték, akkor az üvegházak száma hazánk akkor határain belül (beleértve a kúriák, villák mellett épült kisebb üvegházakat is) legalább 500 kellett, hogy legyen a 19. század közepe táján, de valószínűbb, hogy ennél sokkal nagyobb szám fedi a valóságot.

[16] A konferenciára 2012 szeptember 12-én, a bécsi Gartenbaugesellschaft székhelyén, a Bécs-oberlaa-i narancsházában került sor. A tanulmány 2014-ben jelent meg: Alföldy 2014.

[17] A 17-18. századi narancsházakról ld.: Fatsar 2014.

Mivel a kutatás tárgyát képező, a Kárpát-medence területén állt narancsházak többsége mára elpusztult, vagy jelentős átalakításon esett át, így maguknak az építményeknek a helyszíni vizsgálatán túl kutatásomat a saját levéltári, tervtári, szakirodalmi és egyéb adatgyűjtésemre, illetve a kerttörténeti gyűjteményemben található fotók, képeslapok és iratok sokaságára tudtam alapozni. Terjedelmi korlátok miatt válogatni is Kellett, így egyes jelentős alkotások is kimaradtak, viszont szerényebb példák bemutatását is fontosnak tartottam.

Az előzmények

A narancsház (franciául: *orangerie*, angolul: *orangery*) műfaja csaknem egyidős e délszaki növények európai behozatalával. Hazánkban is már a reneszánsz korában divatba jöttek a citrus-gyűjtemények, divat és státusz-szimbólum voltuk miatt, valamint nem utolsó sorban étkezési hasznuk miatt.

A citrusgyűjteményeket Európa-szerte szintén orangerie-nek nevezték, akárcsak a tartásukra szolgáló épületeket. Hazánkban azonban egykor összefoglalóan a citromfélék európai elterjesztésében kulcsszerepet játszó Itália után "olasz fák" elnevezés terjedt el, s így a fácskákat felsorakoztató kerteket is "olasz kertnek" nevezték. Később terjedt el az "oranzséria" elnevezés, de az építményeket általában *Conservatorium* vagy *Glaß-Haus* (üvegház) néven nevezték. A nagy értékű fák teleltetése és gondozása sem volt egyszerű feladat. Hozzájuk értő szakembert sem volt könnyű találni. Hazánkban eleinte pincében, illetve más, fagymentes helyiségben teleltették a délszaki növényeket. Csak később, a 17. század folyamán hoztak létre önálló, e célra emelt építményeket, vagyis narancsházakat. A legelső, ábrázolásról is ismert[18] hazai narancsház a Lippay György esztergomi érsek híres pozsonyi kertjének elkülönített "olasz kertjében" (Hortus Italicus) 1654-ben épült.[19]

[18] Az ábrázolásról és annak készítőjéről: Ecsedy 2014.

[19] Ennek építési adatait Ecsedy Anna közölte: Ecsedy m. a. Ez úton köszönöm a szerzőnek, hogy megjelenés alatt álló munkáját a rendelkezésemre bocsátotta.

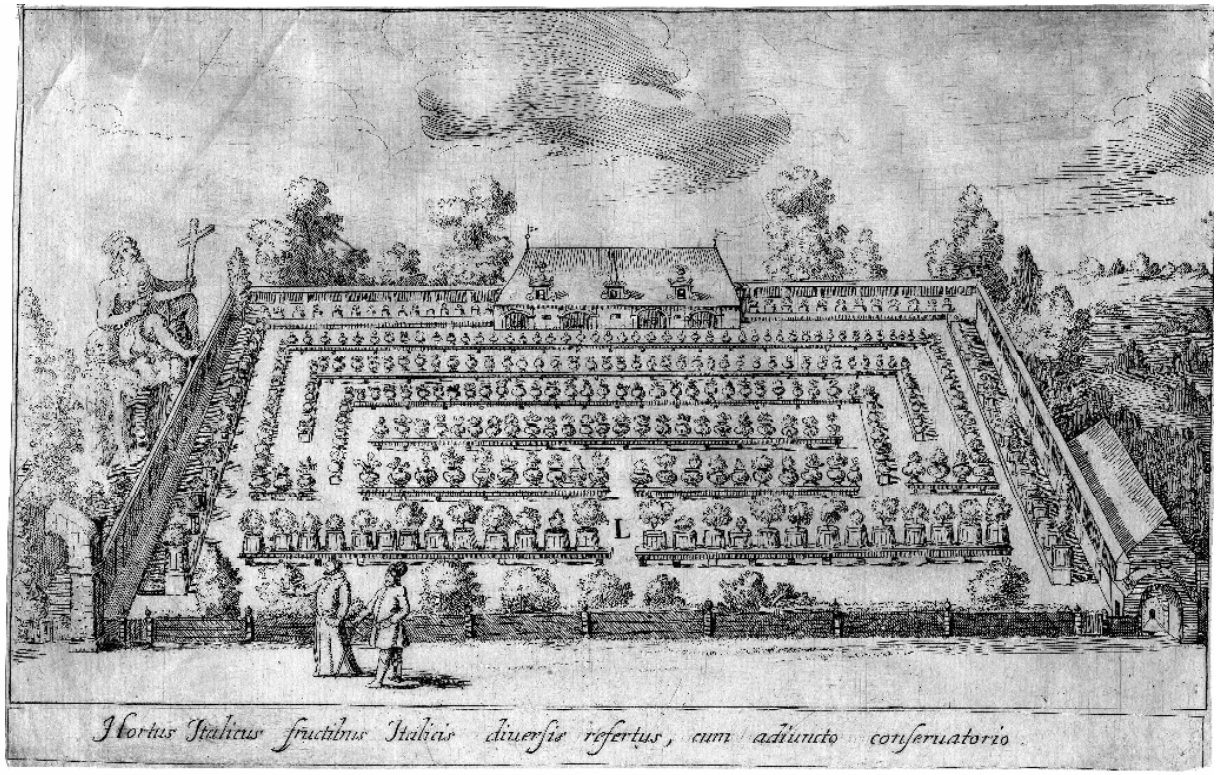

A pozsonyi pírmáskert "olasz kertje". Johann Jakob Khün rézmetszete, 1663.

A citrusfácskák a 18. századi barokk kertek nélkülözhetetlen kellékei voltak, amelyeknek a számos faj- és fajta gyűjteményszerű változatosságot is biztosított. A leírások már többszáz darabos citrusgyűjteményekről is beszámoltak számos arisztokrata városi és vidéki rezidenciája körül.[20] Ahogy a pozsonyi prímáskertben, úgy másutt is sok esetben díszes edényekben helyezték ki a növényeket. A narancsfákat általában abronccsal összefogott dézsában nevelték.

A citrusfélék tartására szolgáló narancsházak ekkor már általánosan elterjedt építmény-műfajt alkottak: gyakorlatilag nem létezett barokk kert citrusfák és egyéb délszaki növények (például gránátalmák, ciprusok, olajfák, agávék, ritkábban kávéfák stb.) nélkül. A dézsában nevelt, illatos virágú, mutatós termésű fácskák számos nem jelentéktelen kertnek szinte egyetlen függőleges díszítőelemét alkották. Jó példa erre a Tolna megyei hőgyészi kastély amúgy konyhakertként szolgáló kertje, amelyben ráadásul az 1770-es években emelt két narancsház hangsúlyos épületként jelent meg a főépület előterében.[21]

[20] Ezekről: Fatsar 2014.
[21] Alföldy 2001a, p. 58.

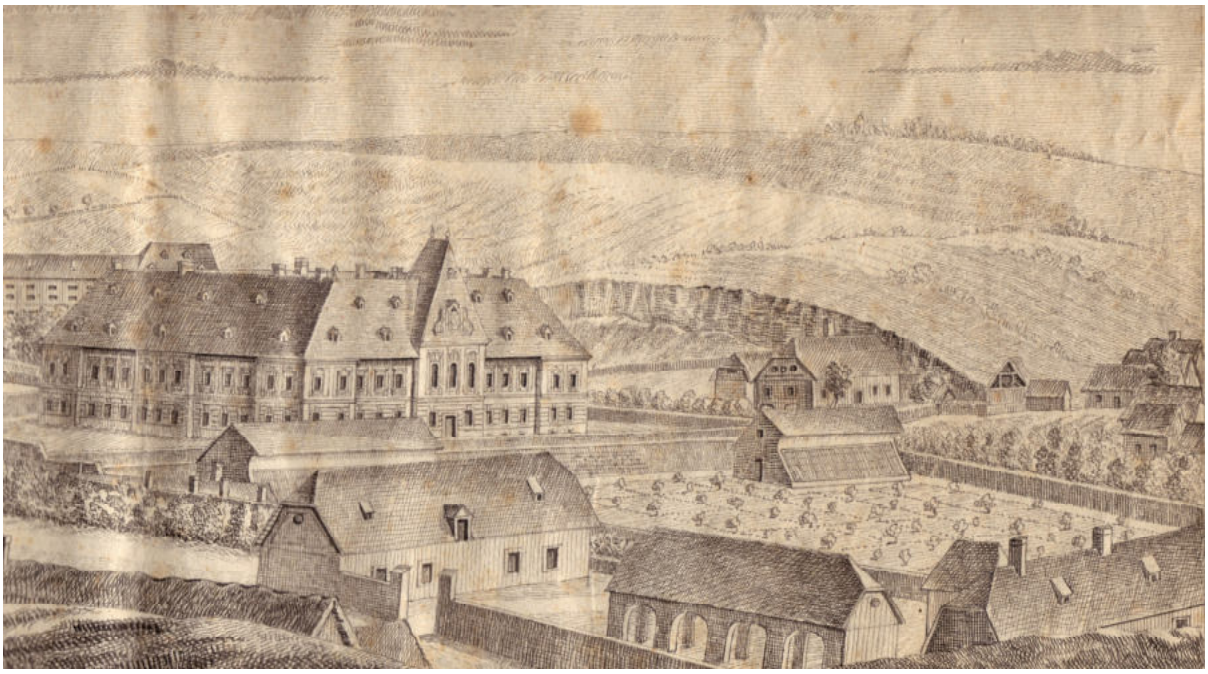

Ferdinand Pichler: gróf Apponyi Antal hőgyészi kastélya a kerttel és az abban álló két üvegházzal. Tusrajz, 1783 (részlet). Alföldy Gábor gyűjteményéből.

Ugyanebből a típusból szintén kettőt találunk Darufalva (ma Draßburg, Burgenland, Ausztria) barokk kertjében. Ezek is valamikor a 18. század közepe táján épülhettek.

A két, ma romosan álló üvegház Darufalva kertjében. Alföldy Gábor felvétele

A citrus- és egyéb délszaki fákat általában ágyások, parter-táblák sarkaira, szélére helyezték őket, ahol szinte a szobrokat helyettesítették, vagy éppen kiegészítették azokat. Ilyen szerepük volt például a "Magyar Versailles", Eszterháza (ma Fertőd) híres kertjében, ahol nemcsak a szobrokkal, vázákkal gazdagon díszített virágszegélyes gyepes nagy parter tábláinak szélén, valamint a kastély kerti és udvari homlokzatai előtt sorakoztak, hanem az épület két szélén kialakított, védett kamarakertek fő díszei lettek e fácskák.[22] Amikor a gyűjtemény nagy részét kitevő, mintegy 300 példányt a herceg köpcsényi kastélyából e rezidenciába áttelepítették, akkor új, nagyszabású narancsházat építettek, amely ma is áll.[23] Mind a régi, mind az új narancsház a díszkerten kívül, fallal körbezárt konyhakertben épült fel, így nem tartoztak a kastélyegyüttes reprezentatív, megtekintésre szánt épületei közé, annak ellenére, hogy az egész műegyüttes legnagyobb terét foglalta magába.

Eszterháza régi narancsháza észak felől (1760-as évekbeli állapot). Az épületet hátulról ábrázoló (s az előtető íves előreugrását arányaiban eltúlzó) kép teliüveg homlokzatú „holland" típust sejtet, két kályhával vagy két fekvőkémény-körrel.

[22] Alföldy 2013.
[23] Fatsar 2014, 75.

Eszterháza újabb narancsháza (épült: az 1770-es években), legutóbbi felújítása idején (2011).

Az üvegházak függőleges vagy döntött főhomlokzattal készültek, üvegezett ablakszerkezeteik fából készültek. A döntött homlokzatúak kizárólag teli üvegezésűek voltak, amelyek szerkezeti megerősítését szabályos közönként sorakozó gerendákkal oldották meg. A függőleges homlokzatúakat fa keretrendszerű "teli" üvegfallal vagy falazott pillérekkel, falszakaszokkal tagolva, önálló ablakok sorával is kialakíthatták. (Süttör-Eszterházán az első típusba tartozot a korábbi, a másodikba a későbbi, nagyobb narancsház.) Az épületek tájolása meghatározó fontosságú volt: hosszanti, üvegezett oldalukkal rendszerint dél, esetenként délkelet felé fordultak. Ez jelentősen meghatározta elhelyezésüket a főépülethez képest: volt, ahol annak folytatását képezték, esetleg oldalszárnyként jelentek meg, de gyakori volt a kertben, parkban szabadon elhelyezett, vagy hagyományosan a konyhakert megfelelő oldalához tapasztott épület is.

Ekkoriban az üvegházak fűtését alapvetően kétféle technológiával oldották meg. Az egyik (egyszerűbb, olcsóbban kialakítható) a hátsó fal elé állított, a fal külső oldaláról vagy hátsó fűtőfolyosóról táplált kályhával/kályhákkal történő fűtés volt. Drágább megoldást jelentett a fűtőpincéből való táplálás, amelyből a növényház terének széle mentén, a padlóburkolat alatt végighúzódó fekvőkémények adták le a hőt a növényházi térbe. A füst ebben az esetben is hátul, a hátsó fal szélső végéhez kanyarodó fekvőkémény függőleges szakaszán át távozott. Mivel a kályhák közelében mindig melegebb volt, mint tőlük távolabb, így erre a növények

elrendezése kapcsán is tekintettel kellett lenni. A fekvőkémény egyenletesebben adta le a hőt, így a növényeket szabályos sorokban lehetett elrendezni.[24]

A kertészet fejlődésének és nemzetközi növénygyűjtő utak során felfedezett és azután Európa-szerte elterjedt új növénykülönlegességeknek köszönhetően a 18. század folyamán hazánkban is megnőtt az ezen növények tartására, illetve más délszaki gyümölcsök és primőr zöldségek hajtatására szolgáló egyéb, speciális ananászházak és egyéb hajtatóházak, virágházak iránti igény is. A dézsában nevelt növények a narancsház padlóján sorakoztak, a kisebb növényeket fényigényüknek megfelelően előbbre vagy hátrébb, lépcsőzetes állványra helyezték. Volt, ahol a kisebb növényeket külön e célra épített, kisebb belmagasságú épületekben helyezték el. A komolyabb kertészetekben emiatt egymás mellé vagy több sorba rendezett (jellemzően alacsonyabb, keskenyebb, más-más benapozási és hőigényű) üvegház-sorok alakultak ki e különböző tér- és hőigényű növények számára. Erre példa a gróf Festetics Pál keszthelyi rezidenciája számára építeni kívánt új, nagyszabású üvegház-komplexum két fennmaradt tervváltozata, amelyeket Johann Georg Rantz uradalmi építőmester 1781-ben készített. Bár e tervek nem valósultak meg, jól mutatják a műfaj formai változatosságát, a hagyományos, megjelenésében puritánabb és funkcionlalistább "holland" és a modern építészeti forma (vagyis manzárdtetős, szegmentíves ablaksoros barokk épület) egyformán érvényes lehetőségét. A két tervváltozat elrendezésében, méreteiben, valamint fűtőrendszerében azonos. A szimmetrikusan elrendezett komplexum központi, kiemelkedő tömbjét a narancsház alkotja, kétoldalt egy-egy alacsonyabb és rövidebb hajtatóház kapott helyet.[25]

[24] Leibitzer 1837, p. 15.
[25] Alföldy 2011, I. pp. 55–56; III. A153–154.

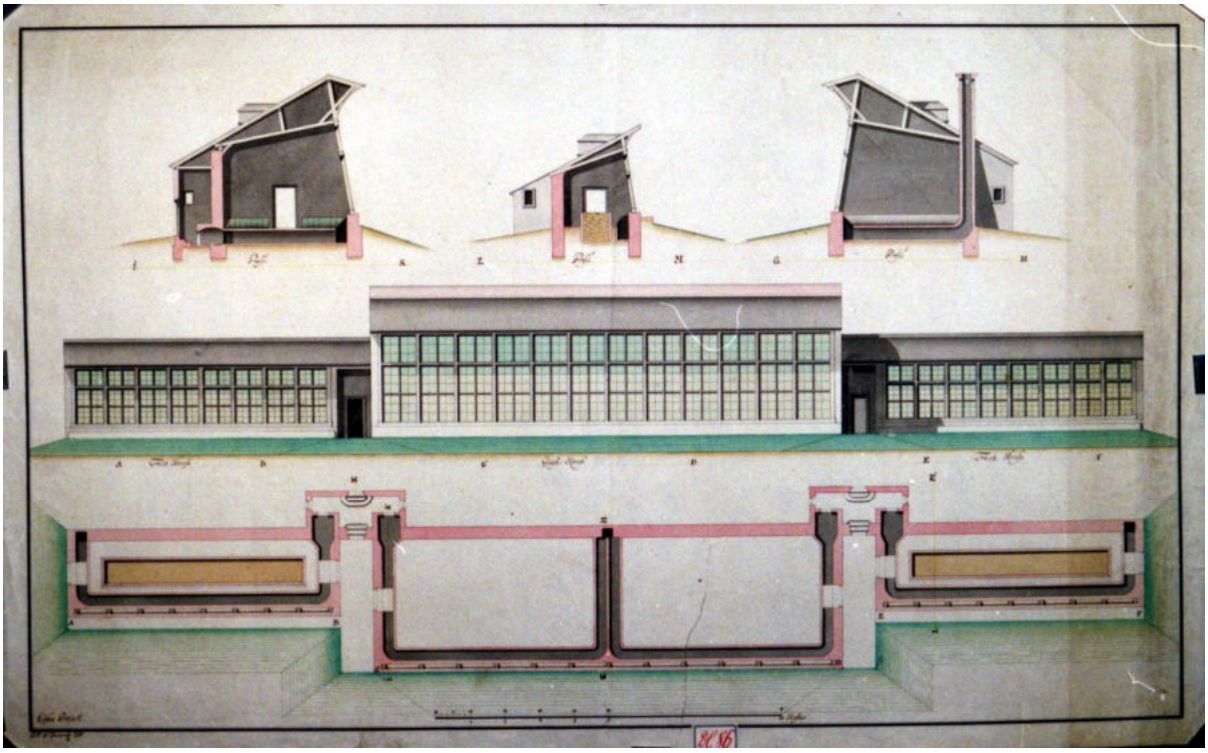

Johann Georg Rantz: a keszthely narancsház és hajtatóházak 1. tervváltozata, 1781.

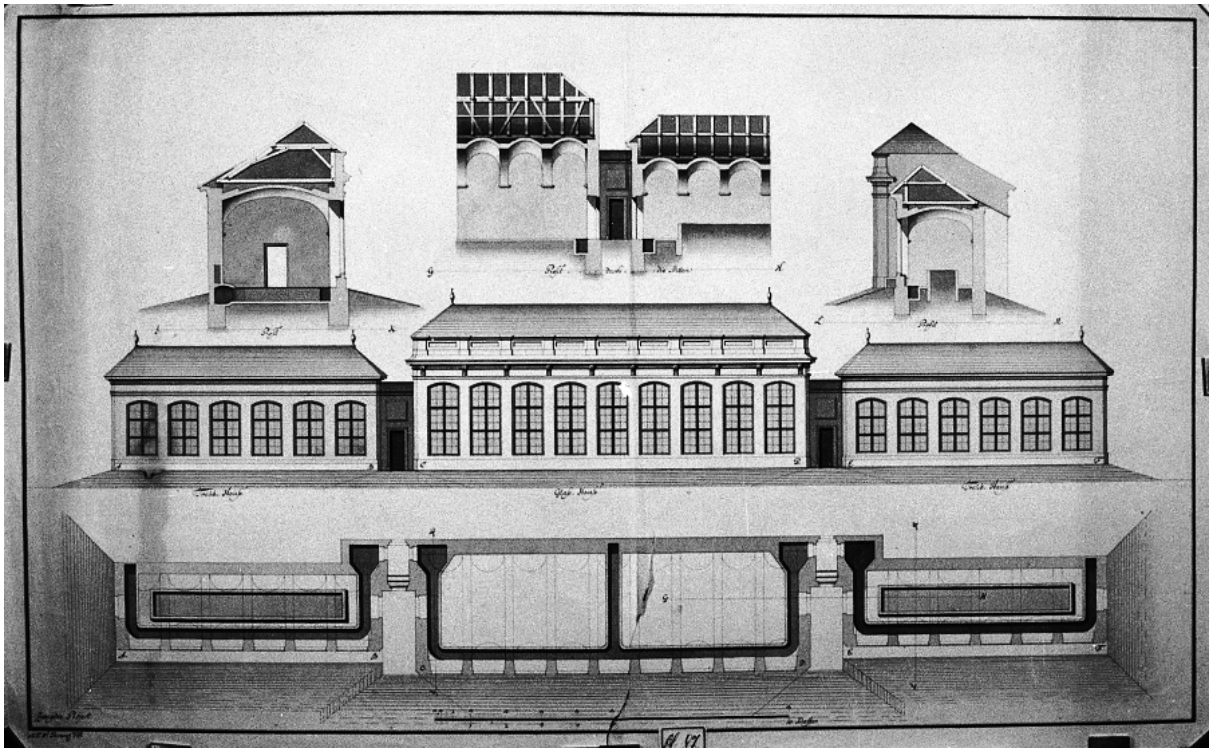

Johann Georg Rantz: a keszthely narancsház és hajtatóházak 2. tervváltozata, 1781.

A kisebb növények teleltetésére szolgáló üvegházakat alacsonyabbra tervezték, bennük állványzaton (Stellage) helyezték el a növényeket. Sokhelyütt, ahol nem volt más lehetőség, ezek a növények is a narancsházban kaptak helyet, de ahol lehetett, külön épületet emeltek számukra. Ekkor már elterjedtek a melegebbre fűtött, és ültetőmedencékkel ellátott

hajtatóházak is. Rantz ilyenekhez is készített tervet Keszthelyre. A narancsház második tervváltozatát leszámítva ezek a tervek akár a 19. század első felében is készülhettek volna.

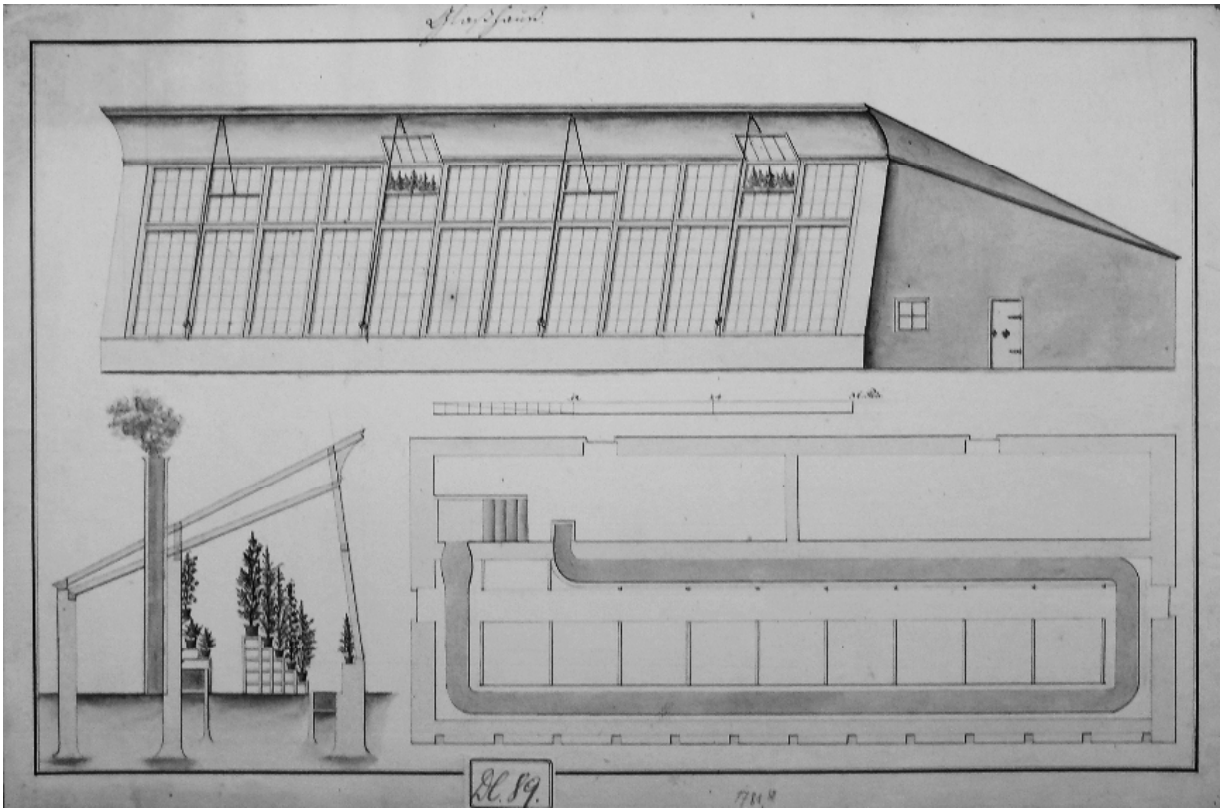

Rantz János György: Üvegház terve kisebb növények számára, 1781. MNL OL T3 no. 89

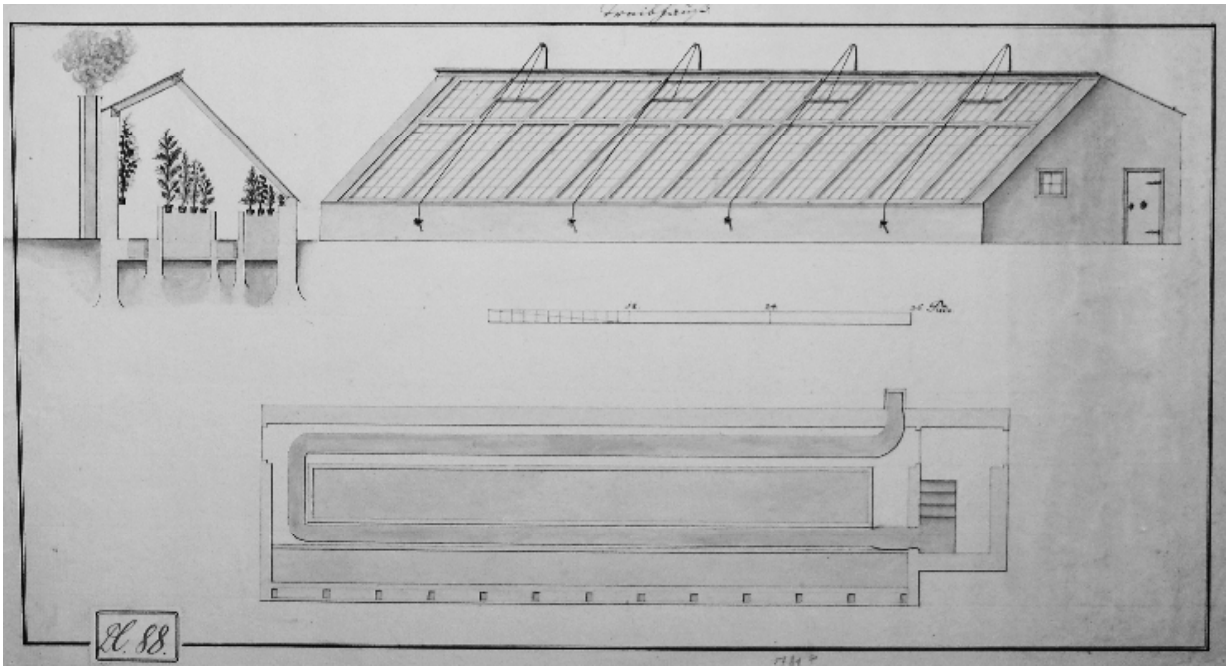

Rantz János György: Hajtatóház terve, 1781. MNL OL T3 no. 88.

A narancs- és egyéb üvegházak típusai a 19. században – tipológiai kísérlet

A narancsfák tehát a geometrikus formálású reneszánsz és barokk kertek szerves alkotórészét alkották. A kertművészet azonban a 18. század végétől fokozatosan hazánkban is hosszú időre szakított a mérteni formákkal: az angolkertek vagy tájkertek, tájképi kertek a naturalisztikus formavilága többé nem fért össze a glédába állított narancsfák képével. E növények természetesen továbbra is megbecsült díszei maradtak főként főúri és főpapi rezidenciáinknak, de kertjeink struktúrájához immár nem járultak hozzá. Vagy a tájkertektől fallal gondosan elkülönített konyhakertekbe kerültek be, vagy a tájkerten belüli zárt egységet alkotva, jellemzően a narancsházak környezetében kaptak helyet, esetleg a kastély udvarára vagy homlokzata elé szorultak vissza.

A 19. század elején a narancsházak – ahogy Fatsar Kristóf is megjegyzi – technikai szempontból még nem különböztek nagy mértékben a 18. századiaktól, mivel döntően a már a 18. században elterjedt megoldások éltek tovább.[26]

Hazánkban az első nagyszabású üvegház-komplexum Kismartonban (ma Eisenstadt, Ausztria) épült Johann Baptist Pölt hercegi főkertész elképzelései szerint, 1807–1810-ben.[27] Ez építészetileg a korabeli oszták ízlésnek megfelelően még a 18. század végi, klasszicizáló későbarokk irányzatot követte, ugyanakkor a korabeli csúcstechnológiát képviselte. A herceg által Angliában kiképeztetett Pölt Rantz fent bemutatott terveinél is differenciáltabb "sorozatot" tervezett, az akkor létező üvegház-típusok egész spektrumát vonultatta itt fel a narancsháztól a kisebb-nagyobb hajtatóházakon keresztül a melegágyi ablakokig.

[26] Fatsar 2014, 60.
[27] Kalamár, 2004, p. 64.

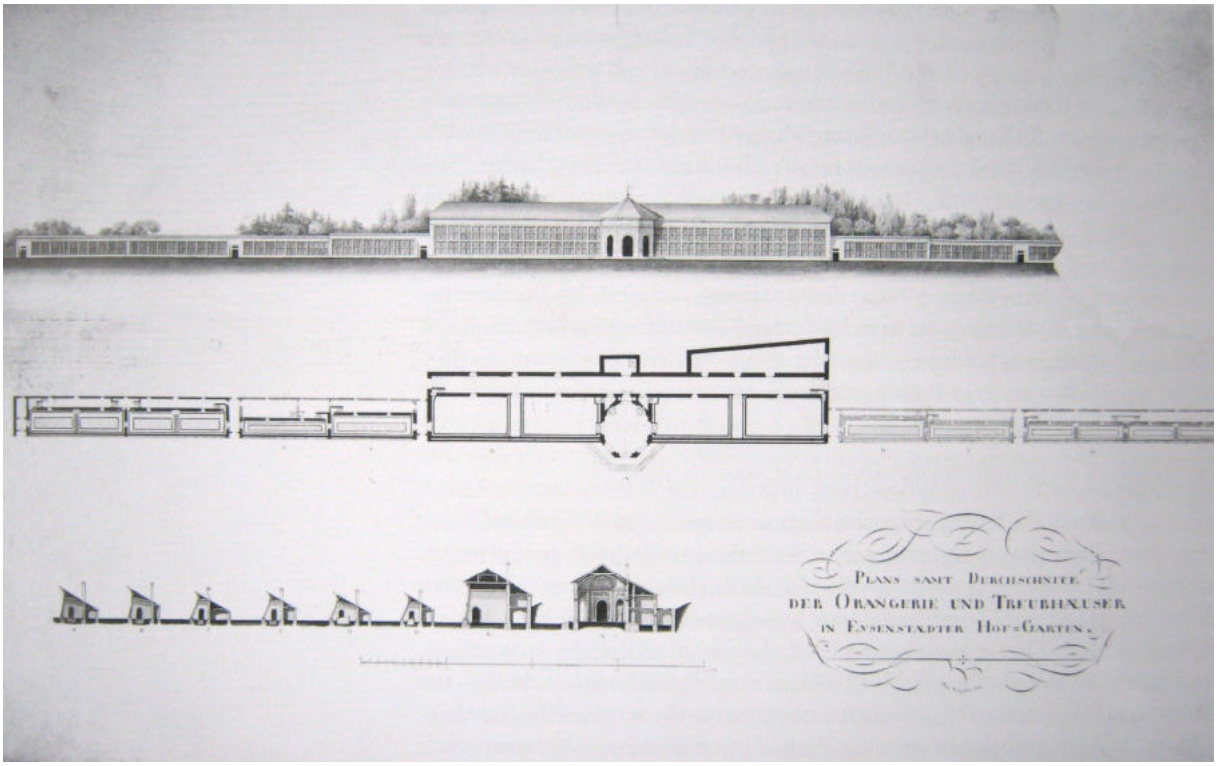

Johann Baptist Pölt: a Kismartonban építendő üvegház-komplexum főhomlokzata, alaprajza és metszetei, 1803 körül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Herceg Esterházy család tervei.

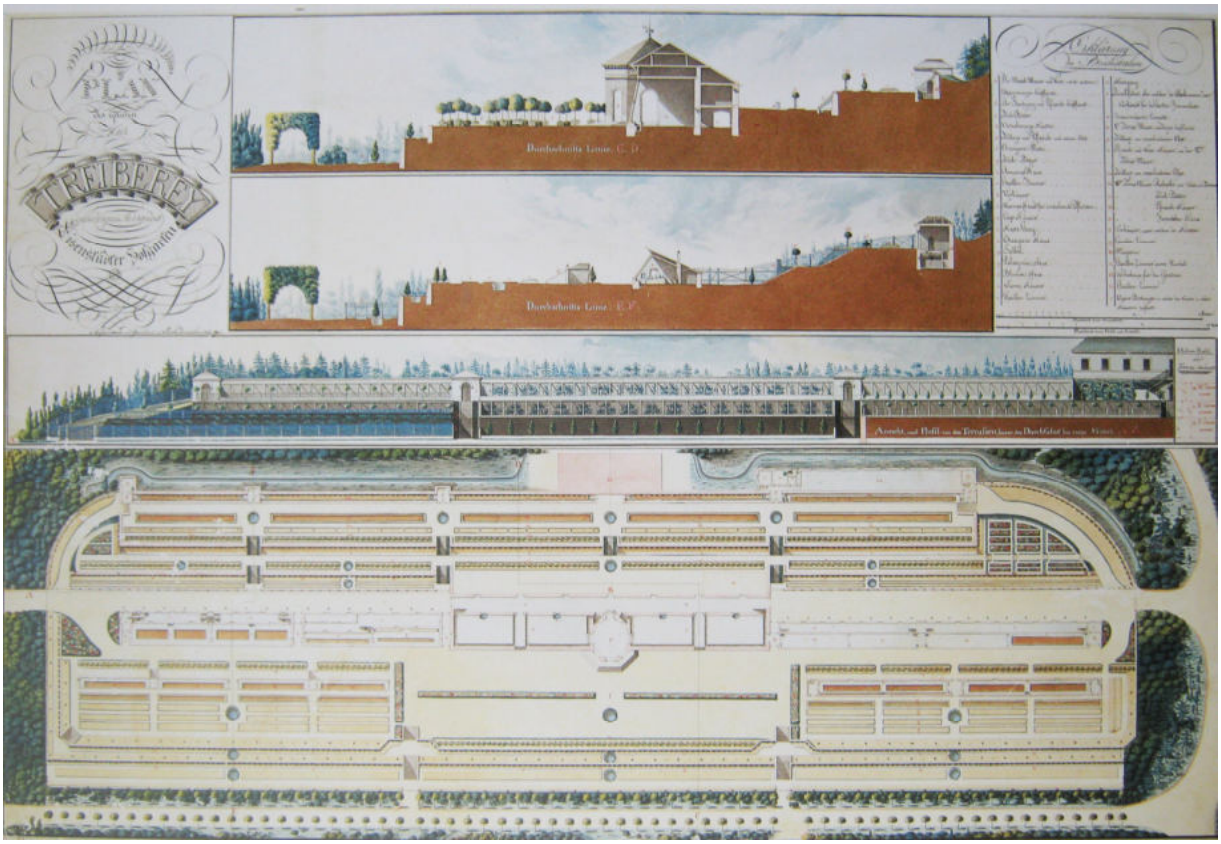

Johann Baptist Pölt: a Kismartonban építendő üvegház-komplexum alaprajza és metszetei, 1803 körül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Herceg Esterházy család tervei.

A 19. első két évtizedében az üvegházak[28] építészeti kialakításában újdonságot leginkább a klasszicista stíluselemek megjelenése és általában ezen épülettípus felértékelődése hozott, valamint elterjedése a kisebb úrilakok rangos tartozékaként és a polgári környezetben is. Ez utóbbi nemcsak a hazánkban lassan, de feltartóztathatatlanul megnyilvánuló polgárosodás folyamatára, hanem a citrusfácskák árának és státuszszimbólum-jellegének csökkenésére is utal. Így váltak egyre inkább elérhetővé a a polgárság számára, ahol utóbbi funkciójukat továbbra is betöltötték, miközben a főúri környezetben háttérbe szorultak.

A narancsházak a téli időszakban részben az éppen akkor virágzó növények által váltak vonzó tartózkodási hellyé. Az épületek reprezentatív funkciója akkor sem szűnt meg, amikor tavasztól őszig "kiürültek", ekkor ugyanis tágas terük alkalmassá vált különféle társasági események lebonyolítására. A szalonnal ellátott épületekben e jellemzően külön cserépkályhával fűtött helyiség egész évben rendelkezésre állt a hosszabb tartózkodásra, de az üres növényház-terekben is rendeztek banketteket, bálokat, ünnepi ebédeket.

A narancsházakat leginkább ezek a jellemzően középpavilonokban kialakított szalonok, valamint az oldalsó technikai és lakóhelyiségek, fűtőfolyosók léte és elrendezése szerint lehet építészeti szempontból típusokba sorolni, csoportosítani. Az alábbiakban ezek példáit vesszük sorra.

A legelterjedtebb és kétségtelenül a legolcsóbb narancsház-forma a 17. század elején feltalált és még a 19. században is jócskán tovább használt, úgynevezett "holland üvegszoba" volt, amelyek kissé hátradöntött, favázas–fakeretes üveghomlokzattal és egy azzal 65 fokos dőlésszöget bezáró előreugró ("hattyúnyak") előtetővel készültek.[29] Utóbbi az égető déli napfénytől védte a bent elhelyezett növényeket és a jégeső ellen az üveget.[30] Tetejük sokszor aszimmetrikus keresztmetszetű nyereg vagy félnyereg formájú volt, oldalfalaik és hátsó falaik is téglából épültek. A fafűtést kályhával, a növényházi tér (konzervatórium) mögötti fűtőfolyosóról vagy a szabadból látták el. Korszakunkra már régóta elterjedtek a hypocaustum elvén működő, pincében épült kemencék is, amelyeknek a növényház-terem szélén, a padlóban körbevezetett fekvőkéménye adta le a hőt.

A budai királyi palota kertjében Sándor Lipót nádor idejében, 1792-ben szintén ilyen, rendkívül egyszerű épületet emeltek, fekvőkéményes fűtéssel. Buda töröktől való visszafoglalása után ez a szerény építmény volt az első ismert üvegház, amely a királyi

[28] Itt leginkább a narancsházakat értjük, amelyek a legigényesebb kialakításúak voltak, és méretüknél, „rangjuknál" fogva (mivel a tulajdonos és vendégeinek tartózkodására ezek voltak alkalmasak) leginkább ezek az építmények hordoztak magukon építészeti stílusjegyeket, míg a kisebb üvegházakat legtöbbször pusztán funkcionális kialakítás jellemezte.

[29] Leibitzer 1837, 16.

[30] Ezt a típust ismerteti: Leibizter 1837, 13–14. Baumgartner 2005, p. 155.

palotakomplexumhoz tartozott.[31] Miközben magassága narancsház-funkciót sejtet, a növényház-tér közepét elfoglaló, térdfalakkal kiemelt, földdel feltöltött ágyás hajtatóházi funkcióra utal.

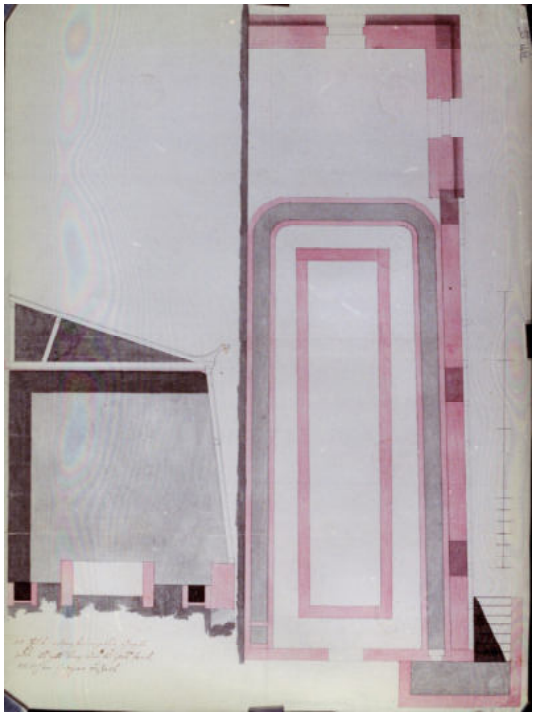

A budai királyi várkert első üvegházának terve, 1792.

Az első üvegház a királyi várkertben. Döntött homlokzata jól kivehető Petrich András képén, a palota előtt

Mind Sándor Lipót nádor, mind öccse és a nádori székben utóda, József (bátyjukhoz, a "Blumenkaisernek" – "Virágcsászárnak" – nevezett Ferenchez hasonlóan) szenvedélyesen érdeklődött a botanika és a kertészet iránt. Ezt a közös szenvedélyüket szülőházukból, a

[31] Alföldy 2001b, p. 269. Tervei: MNL OL T14 no. 1. BT55. Építésével kapcsolatos iratok: uo, C 128, 1792, –/18 and 2504/131.

firenzei residencia kertjéből – amely nem volt más, mint a világhírű Boboli kert) hozták magukkal. József több mint 6000 növényfajt és változatot ismert, köztük számos egzotikus növényt is.[32] A nádor jelentős citrusgyűjteménnyel rendelkezett Budán és később alcsúti birtokán is. 1819 és 1837 között József nádor két konyhakertet hozott létre a Várhegy Duna felőli oldalán, és ott is hasonló jellegű "holland" üvegházakat építtetett, csakhogy ezek nem dísznövényeket tartalmaztak, mint a felső üvegház (bár természetesen a citrusféléket is részben a gyümölcsükért tartották), hanem hajtatóházak voltak, amelyek a konyha számára termeltek primőröket.[33] A királyi (nádori) várkert növénylistája 1826-ból 2240 növényfajt és fajtát sorol fel. Többségük fagyérzékeny növény, de a jegyzék a citrusféléket furcsa módon nem tartalmazza.[34]

A budai várkertivel szinte azonos időpontban épült Szécsényben két, különböző méretű üvegház gróf Forgách József megbízásából. A konyhakertben álló két üvegház közül a nagyobbik valószínűleg narancsháznak épült, a kisebbik a kisebb növények teleltetésére szolgált. A később épült új narancsházról később esik szó.

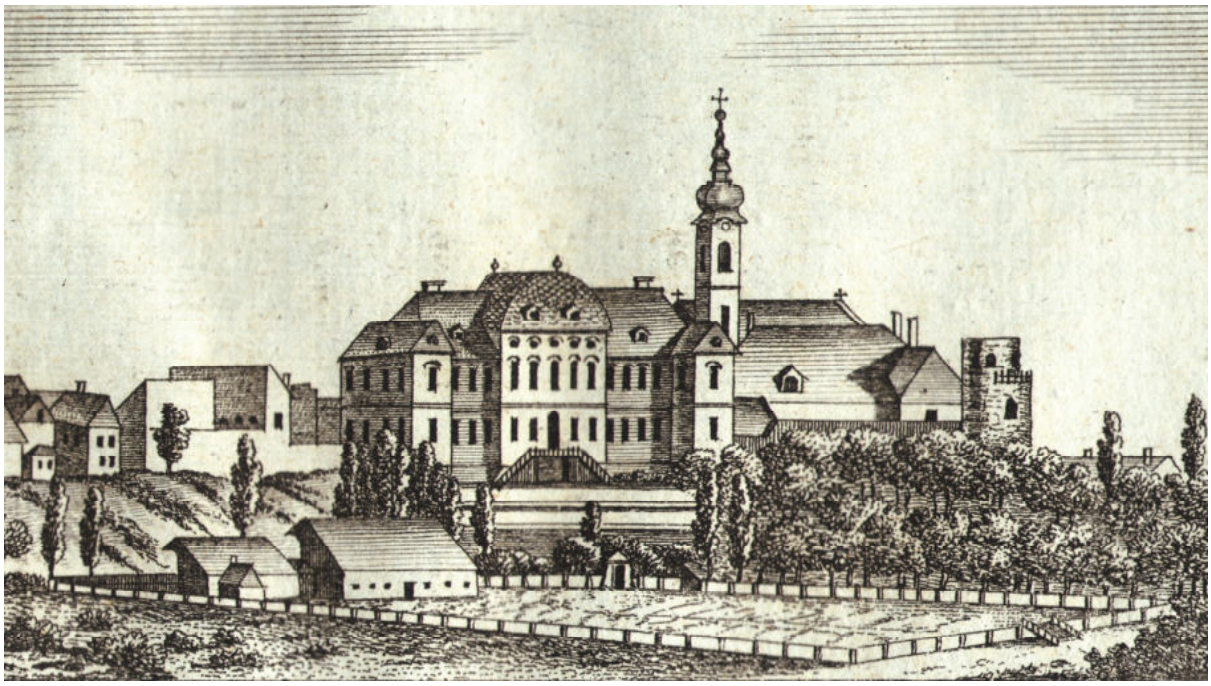

A szécsényi kastély két konyhakerti üvegháza. Mocsáry 1826. Alföldy Gábor gyűjteményéből

A Réde kastélya közelében ma is álló narancsház is ebbe a típusba tartozott. Ma átalakítva lakóépületként szolgál.

[32] Alföldy 2008.
[33] Ezek az építmények Joseph Kölbl 1849-ben készült rajzáról ismertek, közölte: Alföldy, 2001a, p. 276.
[34] Ibid., p. 274.

A villák és villakertek 1800 körül terjedtek el Pest külvárosaiban. Némelyikük kertjében kisebb üvegház is épült.[35] A műfaj költséges voltára utal, hogy közülük a legelső ismert ilyen építmény – Jelenffy Ágoston üvegháza – csak 1845-ben, több mint négy évtizeddel a részben díszkertként kialakított fasori kertek létrehozása után épült fel.

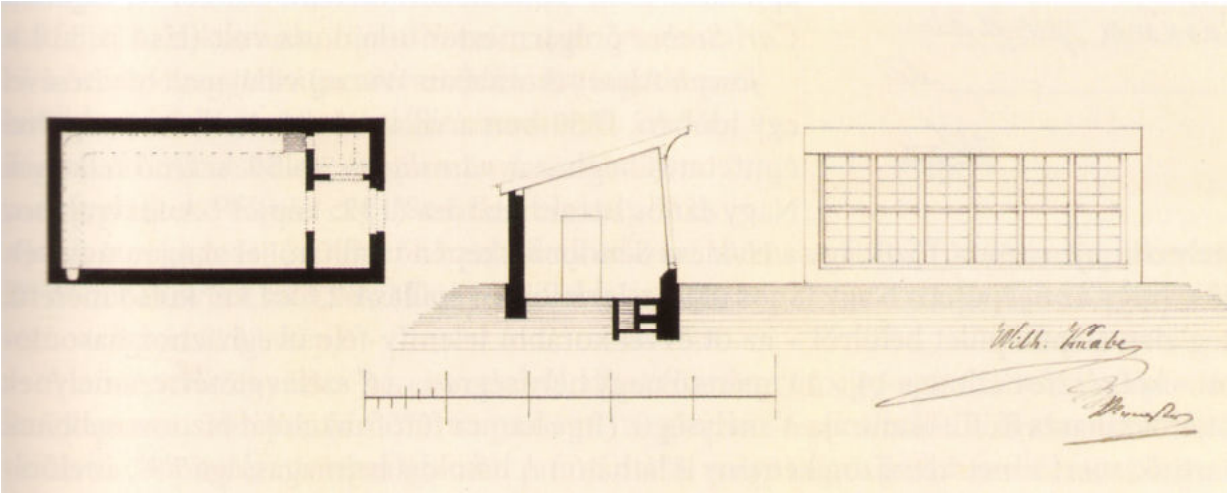

Wilhelm Knabe: Jelenffy Ágoston pesti polgár városligeti fasor 44. szám alatti kertjében álló virágházának terve, 1845. Gábor 2010, 163.

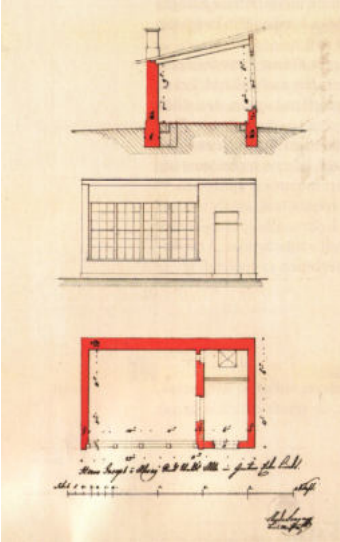

Senger András: Almay Wurm József pesti polgár üvegháza a városligeti Fasorban. Gábor 2010, 164.

A 19. század első évtizedeiben formai szempontból változást hozott a klasszicizmus elterjedése az üvegházakon is. Alcsúton, József nádor vidéken vásárolt birtokán az ország egyik legnagyobb és legkorszerűbb narancsházát építtette fel, amely ötvözte a döntött homlokzatú "holland" típust az elegánsabb, klasszicista stílussal. Ívesen előreugró párkány helyett egyenes záródású, inkább attikaként megjelenő párkányzat jelent itt meg.

[35] Gábor 2010, pp. 163–166.

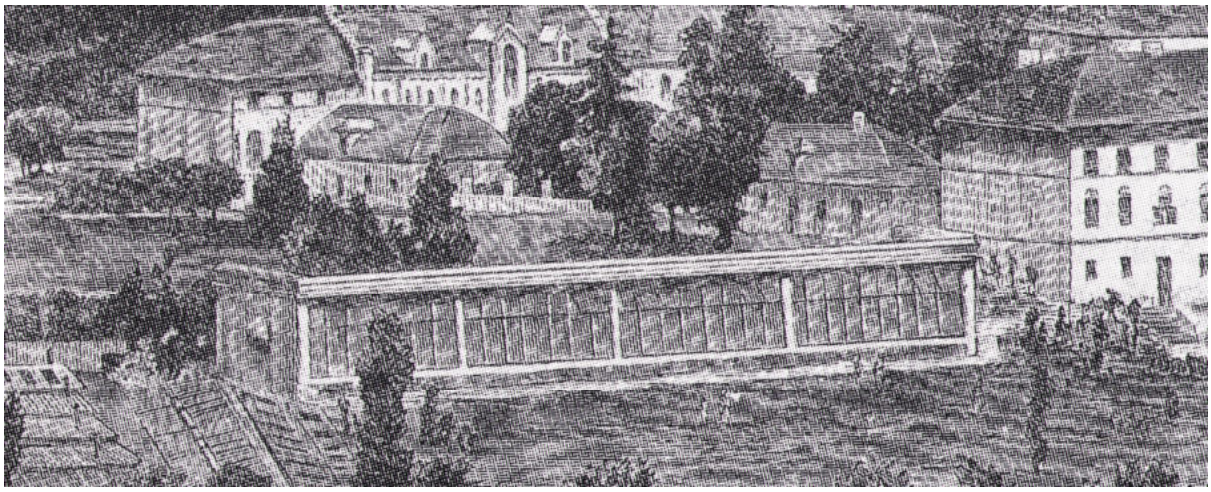

József nádor alcsúti narancsháza, a „Holland" típus klassziciált változata. Vasárnapi Ujság 1881, p. 273.

A pesti Károlyi-palota kertjében álló üvegházat Heinrich Koch bécsi építész-professzor, a Károlyi grófok udvari építésze építette 1834-ben.[36] Ez az egyszerű épület a városi kert végében a palota udvari helyiségeiből kitekintve hangsúlyos látványelemként (eye-catcher-ként) szolgált. Mint a legtöbb narancsház, ez is melegházzá alakult a 19. század második felében, pálmákat és más levéldísznövényeket (Livingstoniák, Phoenix-pálmák, Coryphas, Cikászok, Dracénák, Angiopteris, és "a legszebb orchideák") tartottak benne.[37] Amikor 1932-ben a főváros megvásárolta a területet, és közkertté vált, az építményt lebontották.[38]

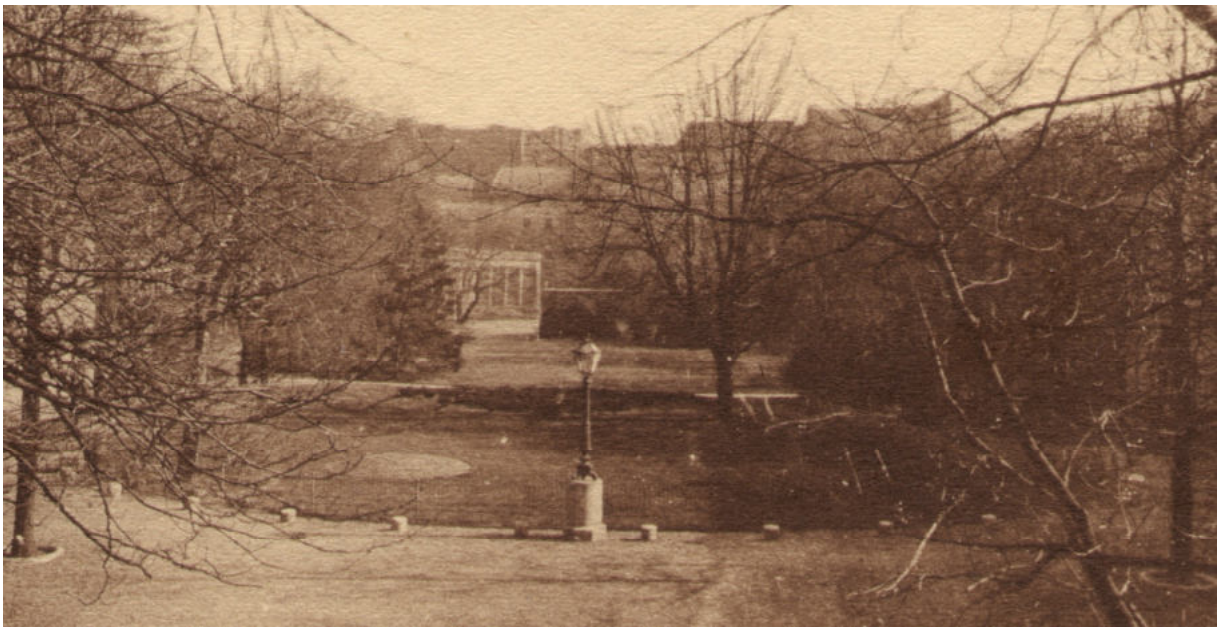

A pesti Károlyi-kert a végében, középen álló üvegházzal, az 1900-as évek elején.

Képeslap (részlet), Alföldy Gábor gyűjteményéből

[36] Gombos 1974, p. 114.
[37] Vajda 1880, pp. 292–293.
[38] Gombos 1974, pp. 117–119.

Koch néhány évvel a pesti építmény után, 1838 körül a Veszprém megyei Doba-Somlóváron tervezett egy egyszerű, mégis elegáns narancsházat gróf Erdődy Kajetán számára. Mind a megrendelő, mind a tervező a bécsi *k. k. Gartenbau-Gesellschaft* tagja volt.[39] Bár az épület a parkban áll, kialakítása rendkívül puritán. Szalon nem tartozik hozzá – talán azért, mert Koch ugyanekkor tágas télikerttel egészítette ki a kastélyt.[40] A narancsházat a pincében épített kemencével, fekvőkéménnyel fűtötték. Az 1950-es években ugyan átalakították, de annak eredeti ferde homlokzati gerendái ma is megvannak, s az épület helyreállítható.[41]

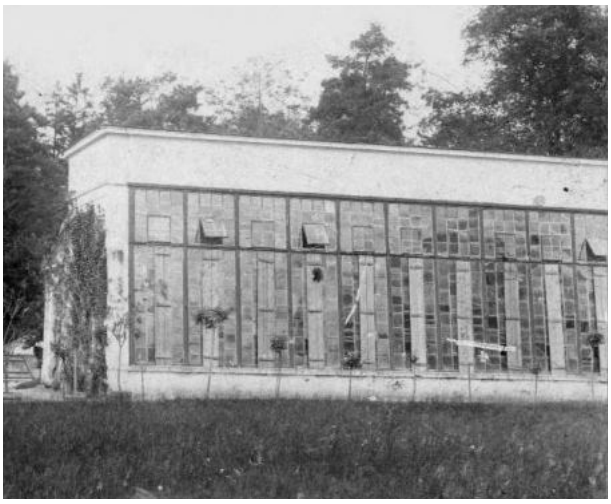

A Doba-somlóvári kastéypark narancsháza. Heinrich Koch tervei szerint épült 1838–39-ben. A jobboldali képen látható, hogy a dézsás citrusfák egy része a narancsház előtt sorakozott. (Alföldy 2015b, pp. 59–60.)

Hasonló narancsházat építtetett Berényi Ferenc gróf Nyitrakoroson (ma Krušovce, Slovakia), 1830 körül. Ez is a kastély közelében, a parkban, önálló építményként jelent meg.[42] Később, Forster Gyula birtokossága idején, a 1904-ben bekövetkezett tűzvészt követően lebontották.

A nyitrakorosi narancsház a kastély kertre néző homlokzatának előterében. Képeslap, 1906 előtt, Alföldy Gábor gyűjteményében.

[39] Verzeichniss, 1839 (see note 3), pp. 10, 14.
[40] A Doba-somlóvári télikertről később esik majd szó.
[41] Alföldy 2015b.
[42] A Fejér megyei Lovasberényben gróf Cziráky Antal Mózes narancsháza hasonló építmény volt. Ez a park elkülönített konyhakertjében állt. 1945 után lebontották. Alföldy–Bányai 2012., II. kötet, A114–116.

A felvidéki Drétoma (ma Drietoma, Szlovákia) kastélyparkjában állt narancsház a Chorinski család megbízásából épült a 19. században, minden bizonnyal annak első felében. Az egyszerű építmény hátrafelé enyhén lejtő félnyeregtetővel épült, főhomlokzatának széleit vázák díszítették. Jól reprezentálja azt a jelenséget, hogy egy ilyen egyszerű, funkcionális épület is egy díszpark részeként jelenhetett meg abban a korszakban.

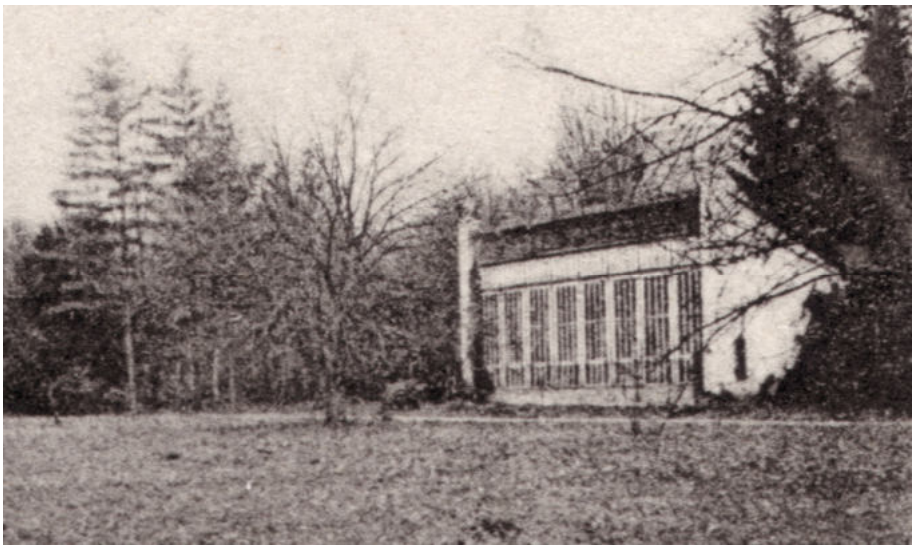

A drétomai parkban álló egyszerű, félnyeregtetős, teliüveg-homlokzatú narancsház a 19. század l. felében épülhetett (1900 körül kiadott képeslap részlete, Alföldy Gábor gyűjteményéből)

Egy hasonlóan egyszerű narancsház egyenesen a kastély előterében kapott helyet a Marosváráshely melletti Meggyesfalván. Az építmény szinte minden díszt nélkülözött, mégis egyfajta látványosság szerepét töltötte be: ez a narancsfák státuszszimbólum-voltára utal.

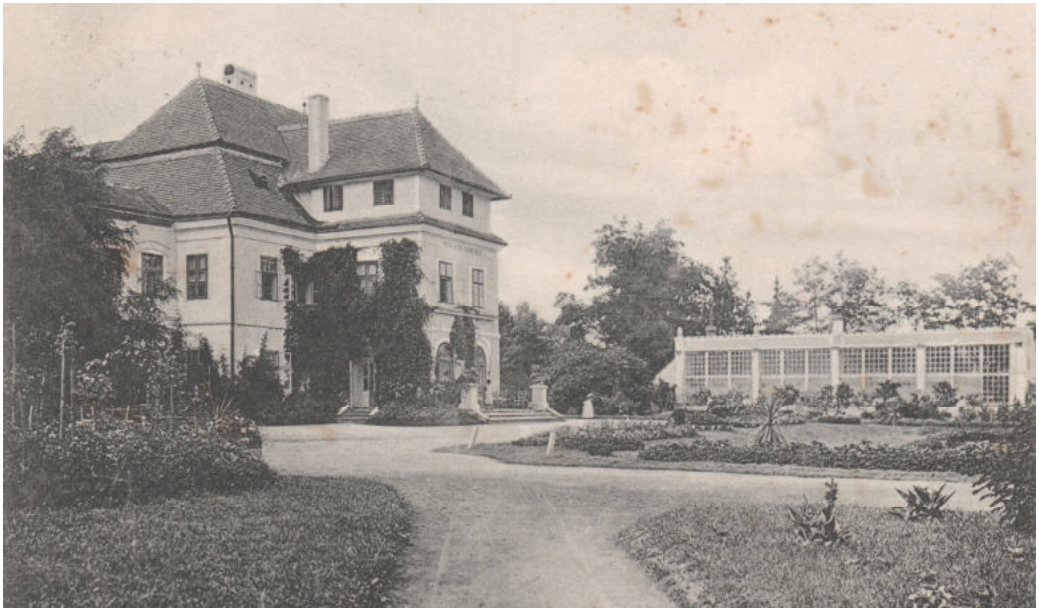

A meggyesfalvai Lázár-kastély előterében épült egyszerű narancsház. Képeslap, 20. század eleje. Alföldy Gábor gyűjteményéből

Egy egyelőre azonosítatlan üvegházról fennmaradt fotográfia az egyszerűbb, feltehetően kisnemesi család által építtetett, éppen ezért feltehetően tipikus üvegház-megoldást mutat. Jól láthatók a párkány-gerendára akasztott, árnyékolást szolgáló gyékényrolók. Feltűnő a feltehetően bádogborítású félnyeregtető lombfűrész-díszítésű ereszalja a déli oldalon. Feltehetően kis vaskályhával fűtötték, erre utal a kis vaskémény.

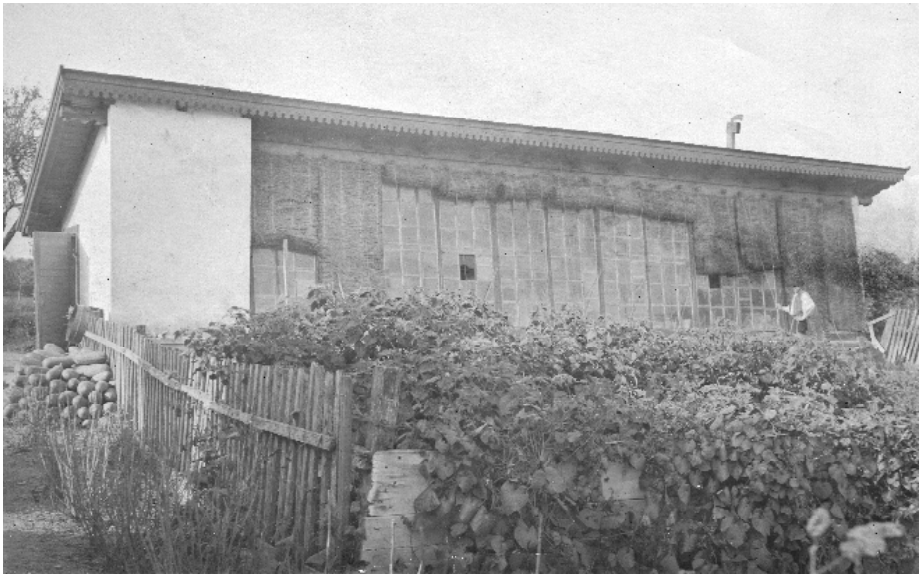

Egyszerű kisnemesi parkhoz tartozó zöldségeskertben épült, hagyományos szerkezetű üvegház a 19. század második feléből Leélen (1900 körül készült felvétel, Alföldy Gábor gyűjteményéből).

A Somogy megyei Bárdibükkön (ma Bárdudvarnok) egy érdekes megoldást találunk: a "holland" típusú üvegházat a kertészlak deli oldalához toldották. Ez a szervetlennek tűnő furcsa megoldás mégsem volt egyedi: hasonló, kertészlakkal hosszában egybeépített üvegház létezett Füzérrardványban is az 1850-es években.[43]

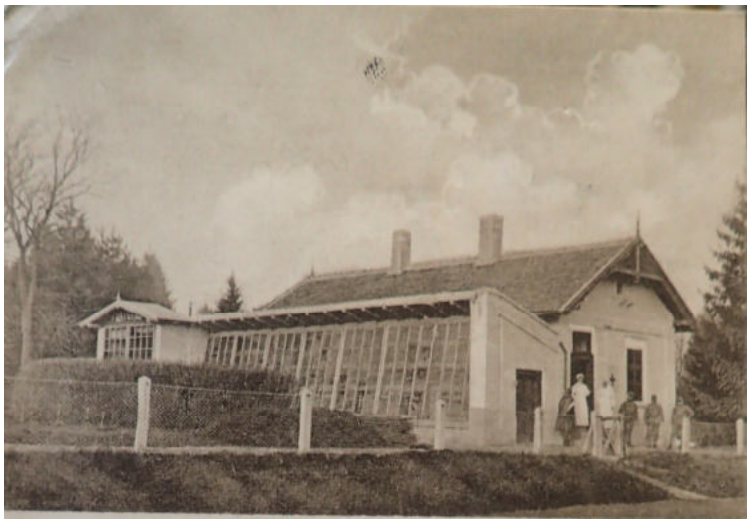

Bárdibükk, a kertészházzal egybeépített „holland" típusú üvegház a kastélyparkban. Képeslap, 1900 körül (részlet). Alföldy Gábor gyűjteményéből.

[43] Alföldy 2015c, 43.

A Tátrában található poprádi Husz-parkban állt üvegház 1868 körül épült, amikor a filantróp Husz Dávid a fürdőparkot megalapította. Az épület főhomlokzatát balusztrádos attika koronázta, amelyet barokk(?) szobrok díszítettek. A tiszta téglatest alakú épület téglalap alakú ablakaival a Jeffrey Wyattwille által 1815-ben tervezett beltoni (Lincolnshire, Anglia) narancsházra emlékeztetett.[44] Az épület ma is áll, de a 19–20. század fordulóján gyökeresen átalakították, egy emeletet is építettek rá, s a szobrokat a parkban helyezték el.[45]

A poprádi Husz-parkban állt üvegház. Fotográfia, 1880 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.

A narancsházak elterjedt típusa volt, amelyben két oldalról egy-egy sarokrizalit vette körül az épület nagy részét kitöltő nagy üvegház-teret. Ilyen típusba tartozik a Leibitzer János könyvében megjelent ábrán látható, már bemutatott narancsház is. A szélső szekciók sokszor kétszintesek voltak. Az ilyen építmények bejárata általában az oldalsó szekciókból nyílt. Az emeleten gyakran az üvegház fűtésével megbízott kertészsegédek lakása kapott helyet.

Az alsókorompai (ma Dolná Krupá, Szlovákia) narancsház is ebbe típusba tartozik. A növényházi tér homlokzatát karcsú oszlopok tagolják, míg a szélső szakaszok két szintre osztottak. A Brunszvik József számára emelt épület az 1810-es évekből való, de a délszaki növények kultúrája jóval régebbi keletű: már 1783-ban 30 kávécserjét is említettek itt.[46]

Az alsókorompai narancsház. Alföldy Gábor felvétele

[44] Soudan-Skira 1998, p. 143.
[45] Erről tanúskodik egy 1904-ben feladott képeslap, Alföldy Gábor gyűjteményében.
[46] Rotenstein 1783, p. 247 és p. 292.

Hasonló elrendezésű narancsház található a horvátországi Felsőbedekovcsinán (Gornja Bedekovčina), amelyet báró Bedekovich Ferenc építtetett az 1810-20-as években. E kisméretű példa, két végén elegáns klasszicista falazott helyiségeivel ritka túlélő Horvátország egykor oly gazdag kertkultúrájából. Ma lakóház.[47]

A pasti Orczy-kert az 1790-es években létesült a város szélén, annak első nyilvánosan látogatható magánparkjaként. Tulajdonosa, Orczy László majd József kezdettől nyilvános parkká akarta tenni. 1817 és 1820 között épült a 70 méter hosszú narancsház. Zofahl Lőrinz, az Orczyak házi építőmestere tervezte és építette, és 30.000 forintba került.[48] Két végére egy-egy klasszicista pavilon került, amelyek egyik egy kortárs leírás szerint kilátóként szolgált. 1866-ban tűzvész áldozata lett az épület.[49]

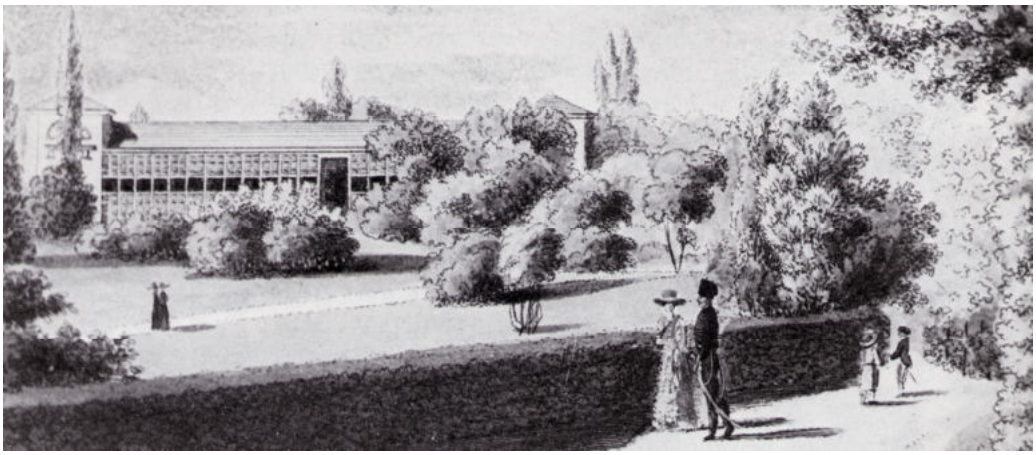

Ismeretlen művész: Az Orczy-kert részlete az üvegházzal, 1827. Megfigyelhető a szellőztetés miatt éppen nyitott középső ablaksor. BTM Kiscelli Múzeum

A Ráday család által Ludányhalásziban építtetett, klasszicista toszkán oszlopokkal tagolt homlokzatú narancsház egykori állapotáról csak egy régi családi fénykép tanúskodik.[50] Az épület ma is áll, de teljesen átalakított formában.

Béládon (ma Beladice, Szlovákia) a Szentiványi-kastély narancsháza a kastély 1810-ben történt leégés után épült. Pillérekkel tagolt klasszicista főhomlokzata a kastély kerti frontjához csatlakozik. Formáját azután is megőrizte, hogy a kastélyt a 19. század végén neobarokk stílusban teljesen átalakították. Csak a 20. században érte végzetes átalakítás, amikor emeletet építettek rá, és nagy üvegablakait lakóépülethez való kisebbekre cserélték, ráadásul közepére még egy oszlopos portikusz is került.

[47] Šćitaroci 1994, pp. 64–65.
[48] Gombos 1974, pp. 82–83. A narancsházat B. Gál Edit tulajdonítja Zofahl munkájának. B. Gál 2000, p. 78.
[49] Gombos, 1974, p. 85.
[50] Alföldy Gábor gyűjteményében.

A béládi kastély mellett épült narancsházat radikálisan átalakítva új „ikerkastéllyá” építették át az ezredforduló körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből, illetve az ő felvétele, 2004.

Bélán (ma Szlovákiában) a Baldácsy-kastély udvari szárnyaként épült az orangerie. Valószínű, hogy a század közepe után nyerte el azt a formáját, amelyben ránk maradt.

Béla, a kastély narancsháza. Képeslap, 1920-as évek (részlet). Alföldy Gábor gyűjteményéből.

Gótikus “üvegház-szalon (“Glashaus-Salon”) épült 1828-ban gróf Keglevich János kistapolcsányi (ma Topoľčianky, Szlovákia) kastélya mellett, a bécsi építész Pietro Nobile tervei szerint.[51] A gróf aktív tagja volt a bécsi *k. k. Gartenbau-Gesellschaft*-nak.[52] A megbízó itt az építész publikált terveit valósította meg; egy olyan üvegházét (“*Treibhaus*”), amely korábban báró Franz Xaver Mayr kertjében, a bécsi Penzingben épült fel (ma Hadikpark / Penzinger Park) hat évvel korábban.[53] Ez az eset nemcsak arra példa, hogy a gótizáló stílus hogyan volt alkalmazható ilyen építmény esetén, s hogy e stílus hogyan jelent meg az 1820-as években, hanem arra a jelenségre is rámutat, hogy könyvekben metszeteken megjelent terveket, épületrajzokat előszeretettel tekintettek másolandó mintának hazánkban, de

[51] Leveleiben maga Keglevich János nevezi így az épületet. Sisa 1989, p. 25.
[52] Keglevich a *Comité für die Cultur ökonomischer, medicinischer und andrerer nützlicher Pflanzen* és a *Comité für die Acclimatisirung fremder Bäume und Sträucher* tagja is volt. 1842-ben ő lett az utóbbi bizottság elnöke is.
[53] Atlas zur Allgemeinen Bauzeitung, 1838, CCXXXX. – Sisa, 1989, p. 25, p. 68, p. 109, 41–42. kép (A publikált terven “*Treibhaus”* – hajtatóház – néven szerepel.)

általánosabban Európa-szerte. A kistapolcsányi narancsház modern üvegfronttal maradt ránk – a gótizáló ablakkeretek talán az 1880-ban bekövetkezett tűzvésznek estek áldozatául.[54]

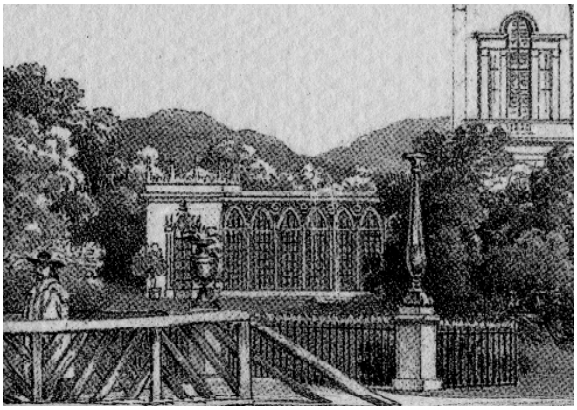

Kistapolcsány, részlet Franz Wolf litográfiájáról, 1842

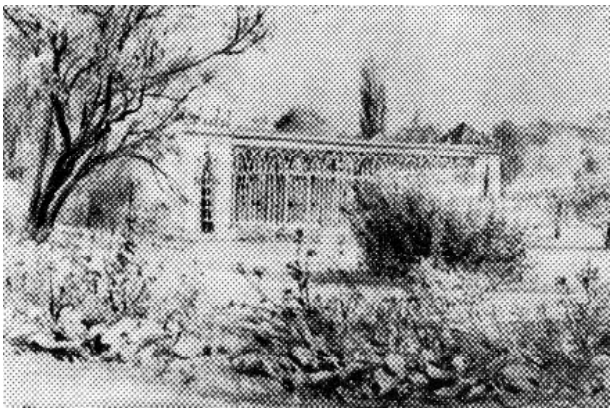

A kistapolcsányi épület Emil Stöckler rajzán

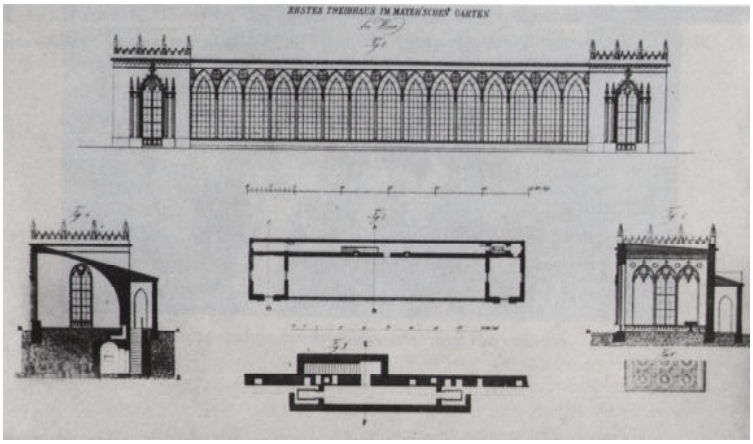

Pietro Nobile: a pentzingi (bécsi) Mayer-féle kertészet egyik gótizáló üvegházának terve. Sisa 1989, 25.

Gótizáló üvegházra és mintakönyv-követésre példa az ifjabb Orczy Lőrinc megbízásából Gyöngyösön – szinte a kistapolcsányival egy időben, 1826 körül – épült üvegház is.[55] Ez az épület, amely az előbbihez hasonlóan egy üvegház-teret és két szélső kisebb közlekedőteret tartalmaz, francia mintakönyvet követ, szintén szolgaian másolva azt, olyannyira, hogy a kastély számára még festményt is készíttettek ennek alapján.[56] Az először 1818-ban mintakönyvben "angol narancsháznak" ("Orangerie anglaise") nevezett üvegházat Európa-szerte sokhelyütt másolták.[57] A gyöngyösi épületet 1939-ben még felmérték, aztán 1945 után lebontották.[58]

[54] Sisa, 1989, p. 25.
[55] B. Gál 1998, pp. 128–129.
[56] Pierre Boitard, Louis Eustache Audot, Traité de la composition et de l'ornament des jardins, 3rd edition, Paris, 1825, 19. tábla, p. 145.
[57] Soudan-Skira and Saudan, 1998, p. 128. Elképzelhető, hogy az épület "eredetije" Angliában épült fel, talán még a 18. században.
[58] A felmérésre fennmaradt Csáki Tamás talált rá Gyöngyös Város Levéltárában. Ez úton is köszönöm neki, hogy erről készült saját felvételét rendelkezésemre bocsátotta.

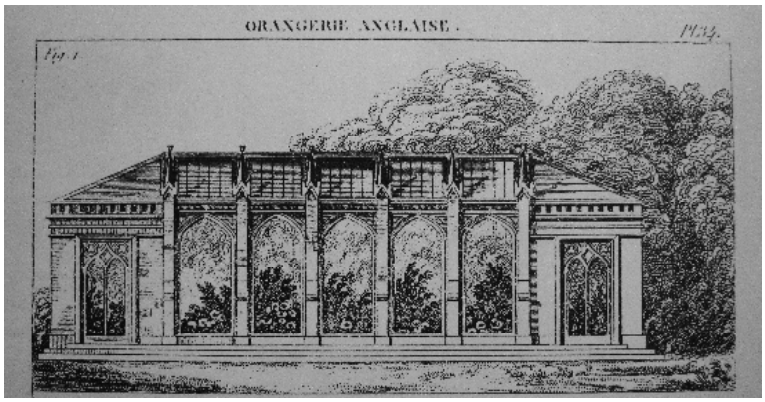

„Angol üvegház” rajza. Boitard–Audot 1825, 34. tábla.

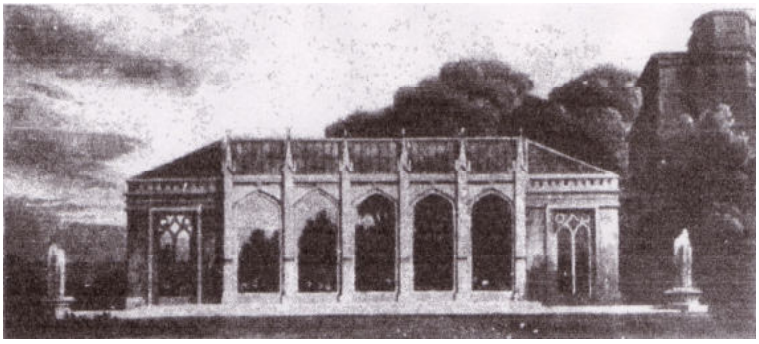

A fenti mintakönyv alapján készült gótizáló narancsházat ábrázoló olajfestmény reprodukciója, Vargha László felvétele, 1943. Szentendrei Szabadtéri Múzeum. A festmény eredetije (amelyet Vargha a gyöngyösi kastélyban fotózott le) elpusztult vagy lappang. B. Gál 1998, 128.

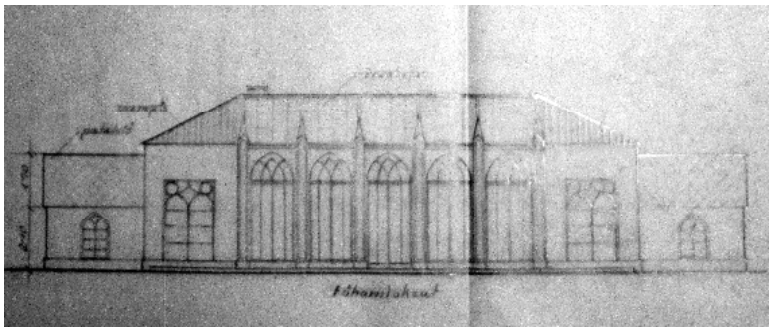

A gyöngyösi narancsház főhomlokzata. Részlet Molnár (?) Gábor építészmérnök felmérési rajzáról, 1939. Gyöngyös Város Levéltára, rendezetlen tervanyag, jelzet nélkül.

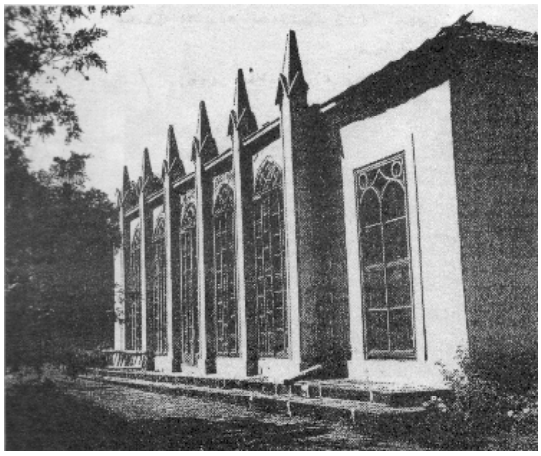

A gyöngyösi üvegház 1943-ban. Vargha László felvétele, Szentendrei Szabadtéri Múzeum.

A sümegi püspöki nyaralókastély kertjében valószínűleg az 1850-es években épülhetett a narancsház, amelynek falazott végpavilonjai kétszintesek. 1945 után a nagy belmagasságú növényház-teret kétszintes lakóházzá építették át – ebben az átalakított formában áll ma is.

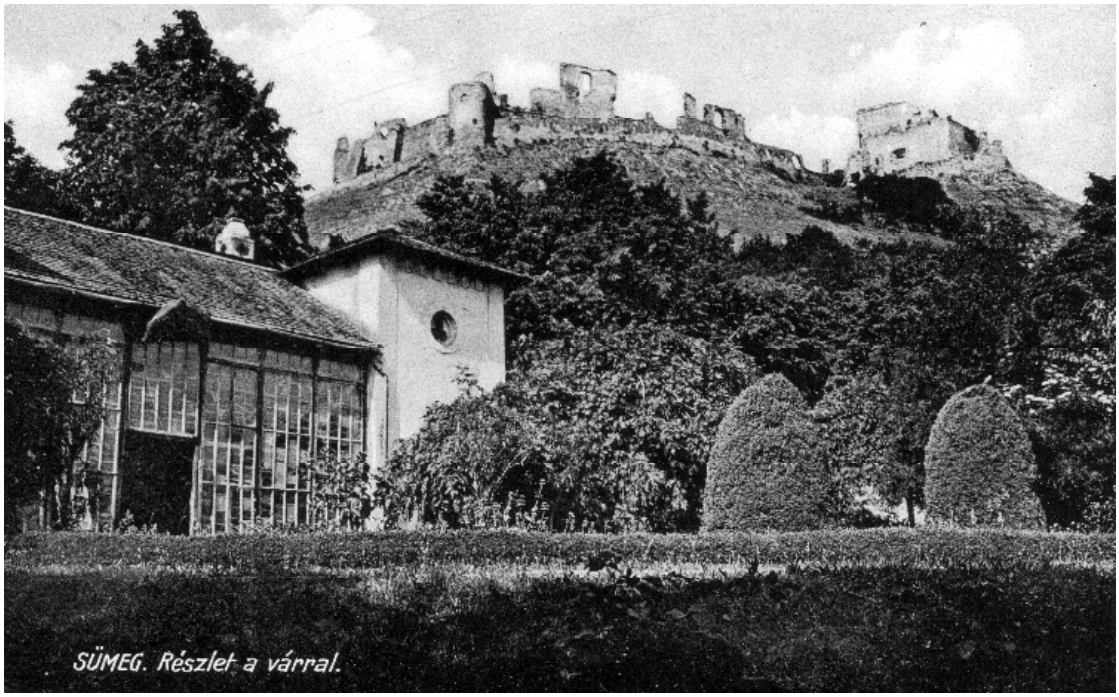

A sümegi narancsház a két világháború között. Képeslap, Alföldy Gábor gyűjteményéből.

A narancsházak legelegánsabb típusát kétségtelenül szalont magában foglaló, építészeti eszközökkel is kiemelt pavilonnal ellátott példák alkotják. Már a barokk időszakból is rendkívül értékes maradt fenn példa: ilyen a jászói apátság falképekkel díszített, nagy középső pavilonnal és falazott sarokrizalitokkal is ellátott nagyméretű narancsháza. A 19. század elején is elterjedt maradt ez az alapforma, és kétségtelenül a műfaj leglátványosabb példái tartoznak ide.[59] Míg a szalon a társasági élet színtere volt, a külön ajtókon megközelíthető, egymással a hátsó fűtőfolyosó révén összekötött oldalsó helyiségek segédek szállásaként, szerszámtárolóként, ültetőhelyiségként szolgáltak.

Az Esterházy II. Miklós herceg számára épített kismartoni üvegház-komplexumról már esett szó. Ennek központi eleme, a narancsház középső, belül ovalis szalon-terével ebbe a típusba tartozott. A herceg növénygyűjteményének (citruskollekciójának és trópusi növénykülönlegességeinek) nem volt párja a korabeli Magyarországon; a bécsi Hofburg és Schönbrunn gyűjteményeivel vetekedett. Egyúttal ez a legalaposabban kutatott

[59] Thomas Baumgartner néhány ausztriai példát sorol fel Thomas Baumgartner: Baumgartner 2005, p. 156.

narancsházaink egyike.[60] A néhai körzeti orvos, Franz Prost vezette helyi civil szervezet, a *Freunde des Eisenstädter Schloßparkes* kezdeményezésére és szervezésében 2002-ben teljesen felújították.[61]

Zsindelyfedésű kupolás középpavilon tette látványossá a mosóci (Mošovce) kastélyparkjában állt narancsházat. Ez az épület az 1960-as években, ha romosan is, de még állt.

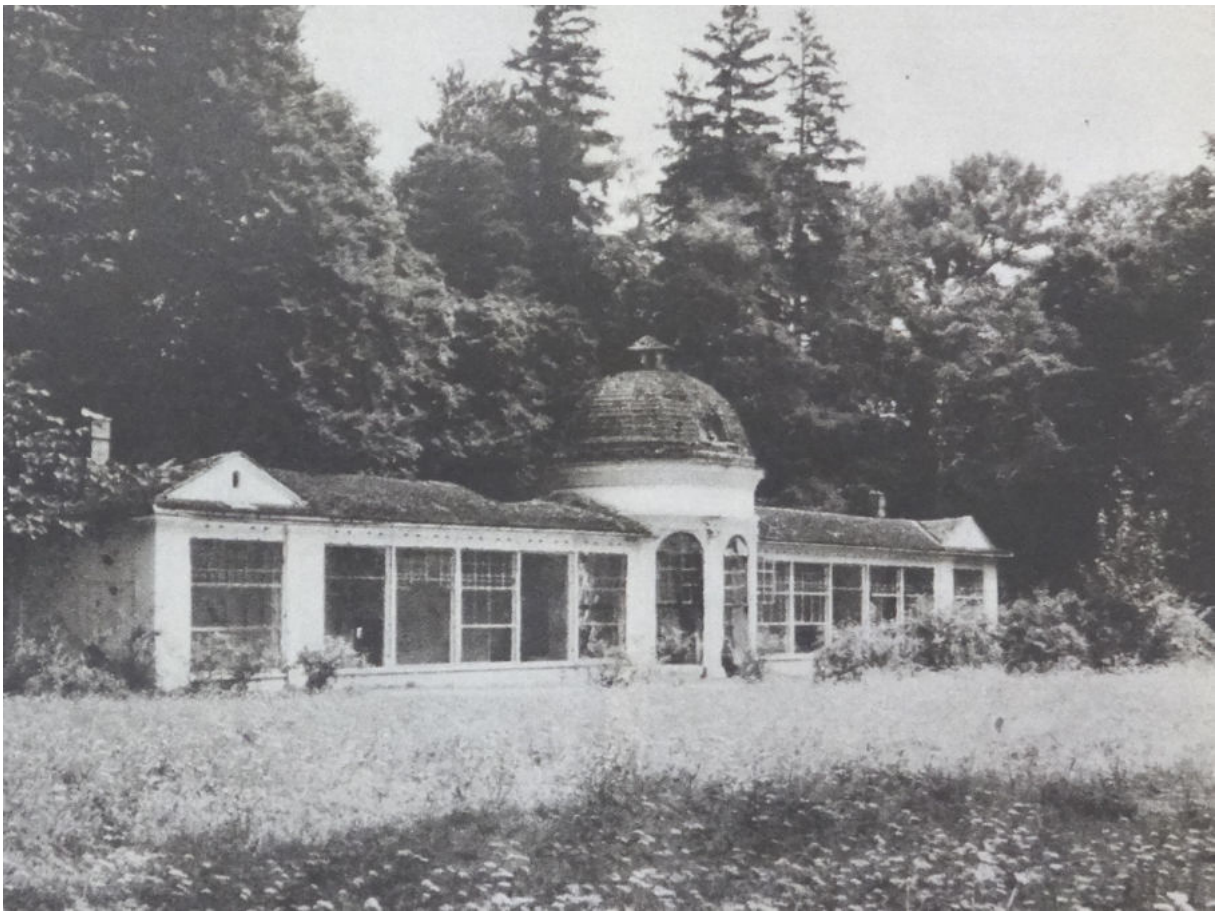

A mosóci narancsház. Súpis pamiatok 1968, 593

Szintén Szlovákiában található a kisselmeci kastély (ma Štiavnička, Szlovákia) klasszicista narancsháza. A Kárpát-medencében immár fehér hollóként még mindig használatban áll. A Révay grófok által az 1830-as években emelt épület középső szalonhelyisége itt is kissé a szélső szakaszok fölé emelkedik, szalonjának íves nyílásai szokatlanul hosszúkásak.

[60] Baumgartner, 2005; Kalamár, 2004; Riedl-Dorn 2005, p. 193–209.
[61] Géza Hajós, Hommage an Dr. Franz Prost, in Prost (ed.) 2005, pp. III–IV.

Kisselmec, a ma is használatban lévő narancsház

A Festetics Antal dégi kastélyához tartozó narancsház az egyik legszebb klasszicista példa hazánkban. Az 1817 körül emelt, eredetileg vörösrézzel fedett épületet minden valószínűség szerint Pollack Mihály tervezte. Központi szalonját három íves nyílás világította meg, s belsejét egykor a három grácia ismert antik szoborcsoportjának másolata díszítette. A két szintre osztott sarokrizalitokban a kertészsegédek laktak, valamint iroda-, tároló- és közlekedőhelyiségek kaptak bennük helyet.[62] A főkertész háza (a kertészlak) közvetlenül a narancsházhoz csatlakozott, és belül is össze volt kötve egymással. 1853-ban, az építtető Festetics antal halálakor a szalon két oldalán található növényház-terekben 80 narancs- és citromfát, ciprusokat, agávékat, sok száz muskátlit és más egzotikus növényt tartottak itt.[63] Az elmúlt évtizedekben cipőüzemként hasznosították. Ma üresen, romosan áll.

[62] Alföldy 2015d, 42–43.
[63] Uo.

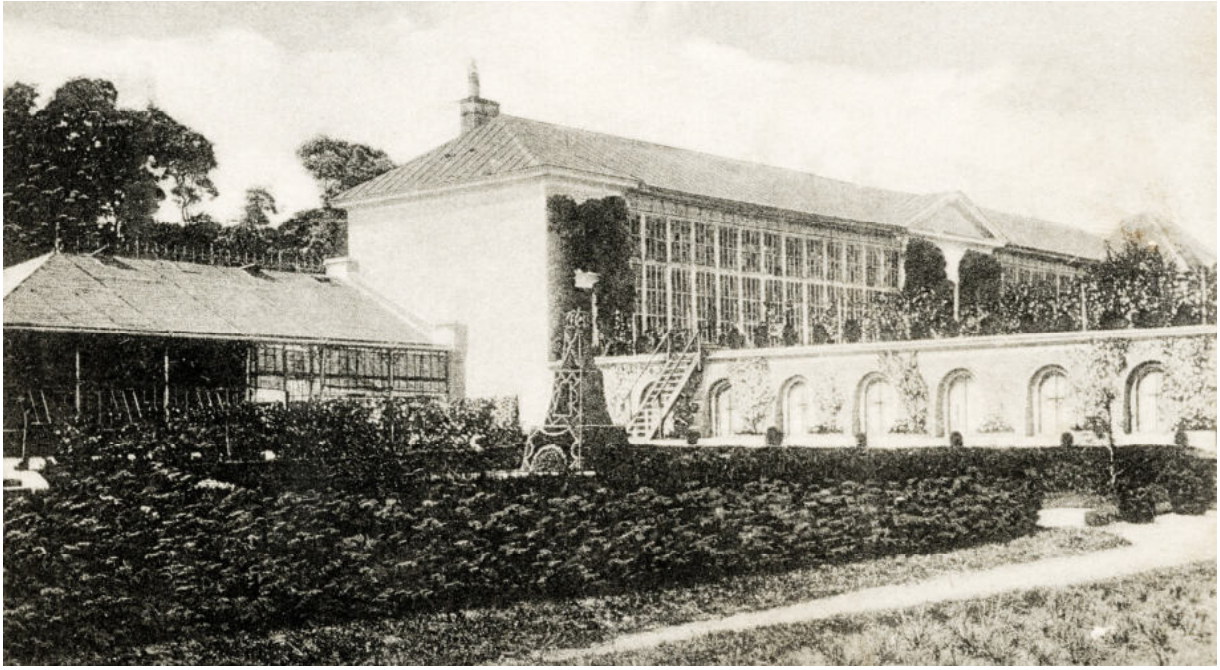

A dégi narancsház, 1900 körül. Képeslap, 1917-ben feladva, benne az egyik kertészsegéd említi, hogy itt lakik. (Baloldalt újabb, acélszerkezetű üvegház látható.) Alföldy Gábor gyűjteményéből.

A seregélyesi Zichy-kastély parkjában állt narancsház nyolcszögű középső szalonja a kismartonihoz hasonlóan három oldalával ugrott előre a két üvegház-tér homlokzatához képest. Valószínűleg az 1820-as években épült.[64] Egyelőre csak egy képeslap ismert róla, amelyen jól megfigyelhető az épület felépítése, szerkezete, az üvegház-terek homlokzata. Sajnos épppen a szalon homlokzatát erősen retusálták, így az nem hitelesen mutatja az 1945 után lerombolt épület egykori állapotát.

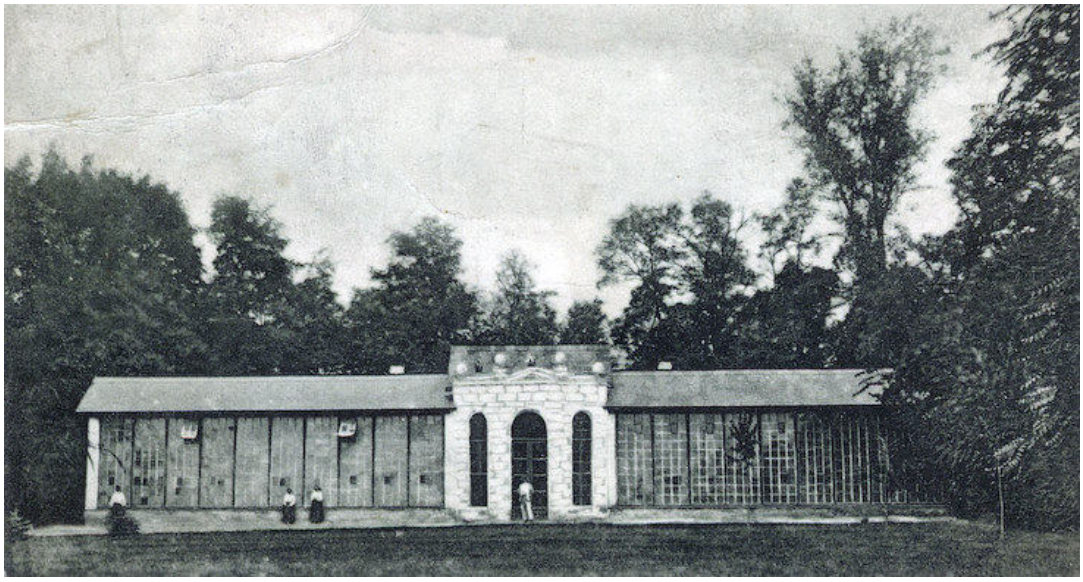

A seregélyesi narancsház, 1910 körül. A középső pavilon tekintetében a képeslap retusált-rárajzolt részletei miatt nem hiteles ábrázolás. Alföldy Gábor gyűjteményéből

[64] Kunits 1824, pp. 30–34.

A keszthelyi kastély 1821 és 1824 között tervezett bővítésének útjában álló 18. századi narancsház helyett a főépülettől kissé távolabb, a konyhakert északi szélén gróf Festetics László új, klasszicista ízlésű narancsházat kívánt építtetni. Erre végül nem került sor a hitbizomány hamarosan bekövetkezett csődje miatt, de a tervek megmaradtak.[65] E tervek közös tulajdonsága, hogy középen szalonnal ellátott építményeket ábrázolnak. Közülük az egyik egy ismeretlen szerzőtől származó, kupolával fedett változat, "holland" típusú döntött homlokzattal.

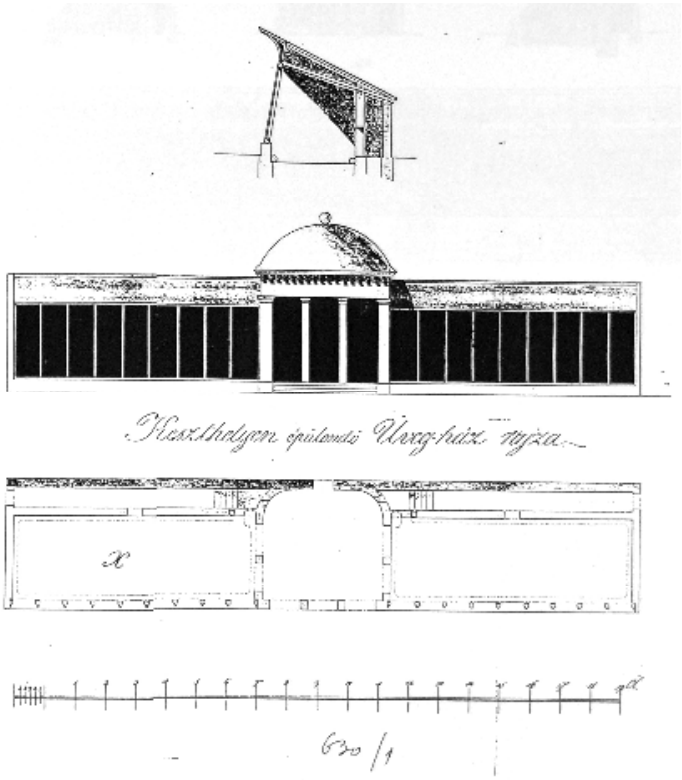

A legelegánsabb, összetett üvegház-együttest Keszthelyre, egy Mülbacher nevű építész és Eduard Carl Mousselly "udvari kertész"[66] tervezte 1819-ben.[67] Oszlopok-tartotta boltozatos középpavilonja az északi oldalon félköríves apszisban végződött. A bejárat fölött lunette-ablak világította meg. A narancsházhoz kétoldalt egy-egy alacsonyabb üvegház csatlakozott. A szalon mellett az üvegházi tereket is cserépkályhákkal fűtötték volna, ami ebben az időben már nem számított korszerű megoldásnak, bár a keszthelyi Georgikonban végzett Leibitzer János még 1837-ben megjelent szakkönyvében is ilyen megoldást ismertet és ábrázol.

[65] Egy másik narancsház viszont megépült 1821-ben Ságon (Simaság), Festetics László másik rezidenciáján. Ennek részletei jól megismerhetők a levé ltári iratokból: Gróf Festetics László rendelései Directio-jegyzőkönyvekben 1820–1821. Hungarian National Archives P 279, 293–298. kötet.
[66] Mussellyről: Alföldy 2015a, 26.
[67] MNL OL T3 no. 452 and 453.

Bár 1781 óta terveztek új narancsházat Keszthelyre, az egészen az 1880-as évekig nem valósult meg.[68]

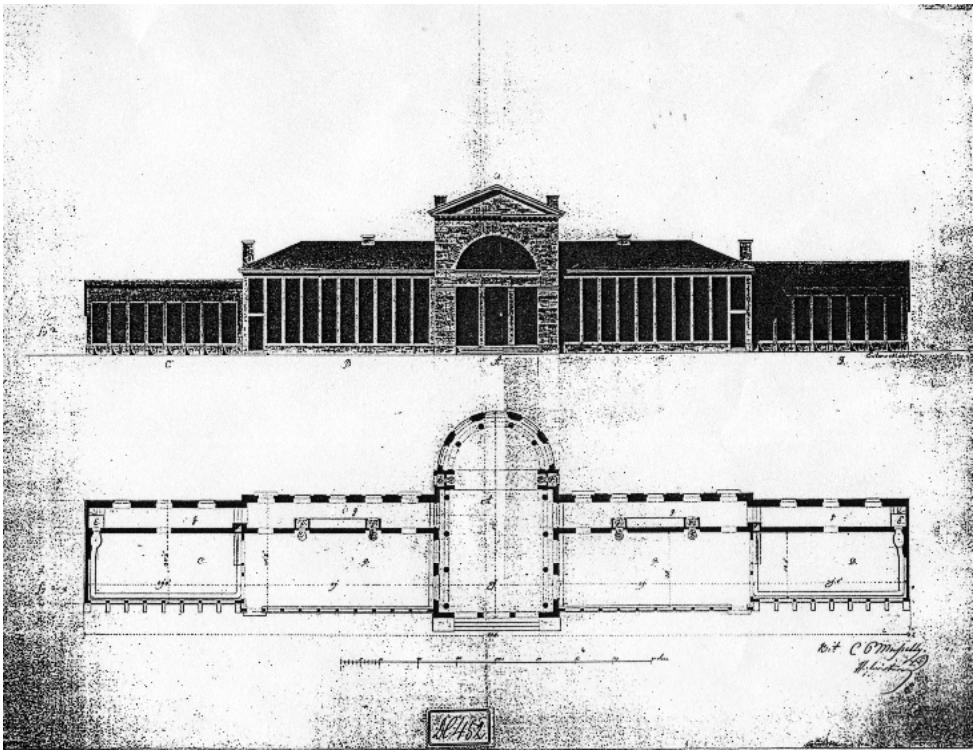

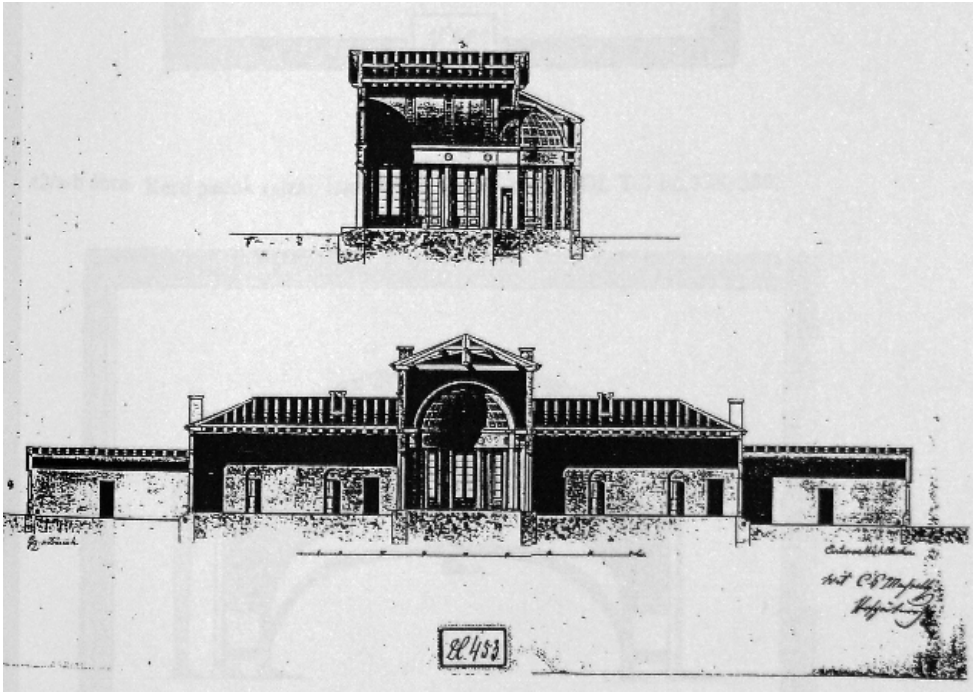

Mülbacher és Mousselly: A keszthelyi narancsház tervei, 1819.

[68] Alföldy 2011.

A zirci cisztercita apátságot a 19. században több olyan apát is irányította, akik szenvedélyesen és értőn botanizáltak. Erőfeszítéseik eredményeként jött létre a ma is hires arboretum, de ennek köszönhető a kolostor apáti lakosztályához és privát kertrészéhez csatlakozó, igencsak igényes kialakítású klasszicista narancsház építése is. Michael Pauly készítette a terveket 1840-ben, kivitelezésükre négy évvel később került sor bizonyos egyszerűsítésekkel.[69] A narancsháznak volt egy hátsó bejárata is észak (a kolostor előudvara) felől.[70] A kupolás, márványozott díszítőfestéssel ellátott középső terem e narancsházat hazánk egyik legigényesebb klasszicista narancsházává avatja. A második világháború után a déli homlokzat üvegezését megszüntetve befalazták, és belül is bontásokat végeztek, mégis – a meglévő terveknek és egyéb forrásoknak köszönhetően – teljesen helyreállítható lett volna a közelmúltban más célra és formában lebontott, majd újraépített zirci narancsház.[71]

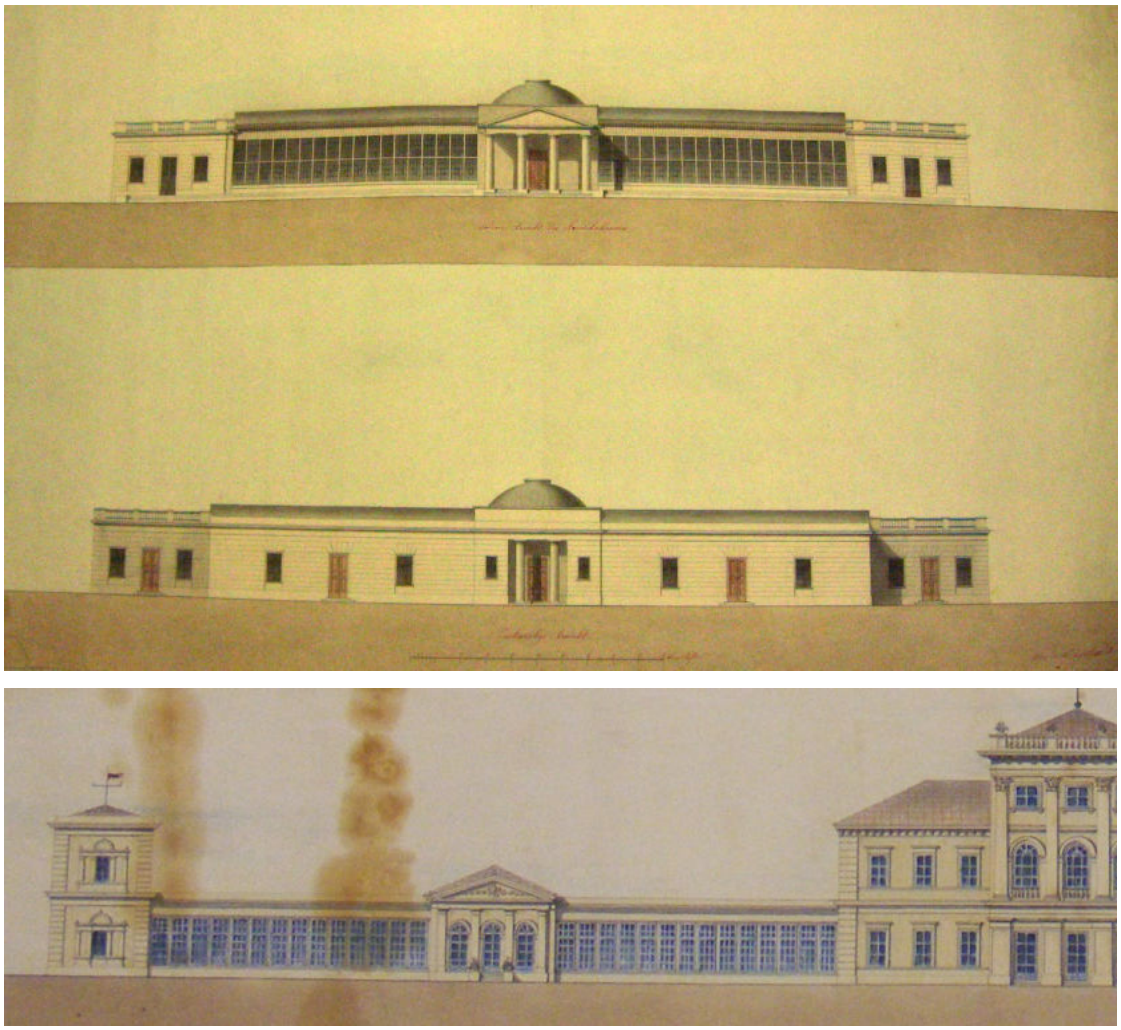

Franz Pauly tervváltozatai 1840-ből a zirci narancsházhoz

[69] Csomortány– Gömöry–Rozmann 2013.
[70] Uo., 67.
[71] Képek a lebontás előtt és után: Uo., p. 157.

A zirci narancsház egy, a 19–20. század fordulóján készült látképen

Gróf Forgách József – akinek két, a szécsényi kastély konyhakertjében épült üvegházát már a tanulmány elején példaként láthattuk – 1815-ben már olyan jelentős gyűjteménnyel rendelkezett, hogy *caldarium*-ának (melegházának) növényjegyzéke is fennmaradt.[72] Bár építészeti szempontból ez az üvegház a narancsházak tipikus építészeti jegyeit viseli magán, a növények jegyzéke alapján melegházként működött. Középső szalonjának homlokzatát timpanon koronázta, de az eddigi példáktól eltérően itt négyszögletes ablakok kaptak helyet. A középkori eredetű torony ma ennek az építménynek az egyetlen megmaradt részlete.[73]

[72] "Verzeichniß allen in Wien erkauften Pflanzen – Catalogus Plantarum pro Anno 1815 – Catalogus Plantarum Caldarii Szécsényensis." MNL OL, Forgách család levéltára, Szécsény birtoka, P1882, 10. doboz, item 14/i. Idézi: Alföldy 2013, p. 41.
[73] Forgách József tevékenységről: Alföldy 2013, pp. 22–44.

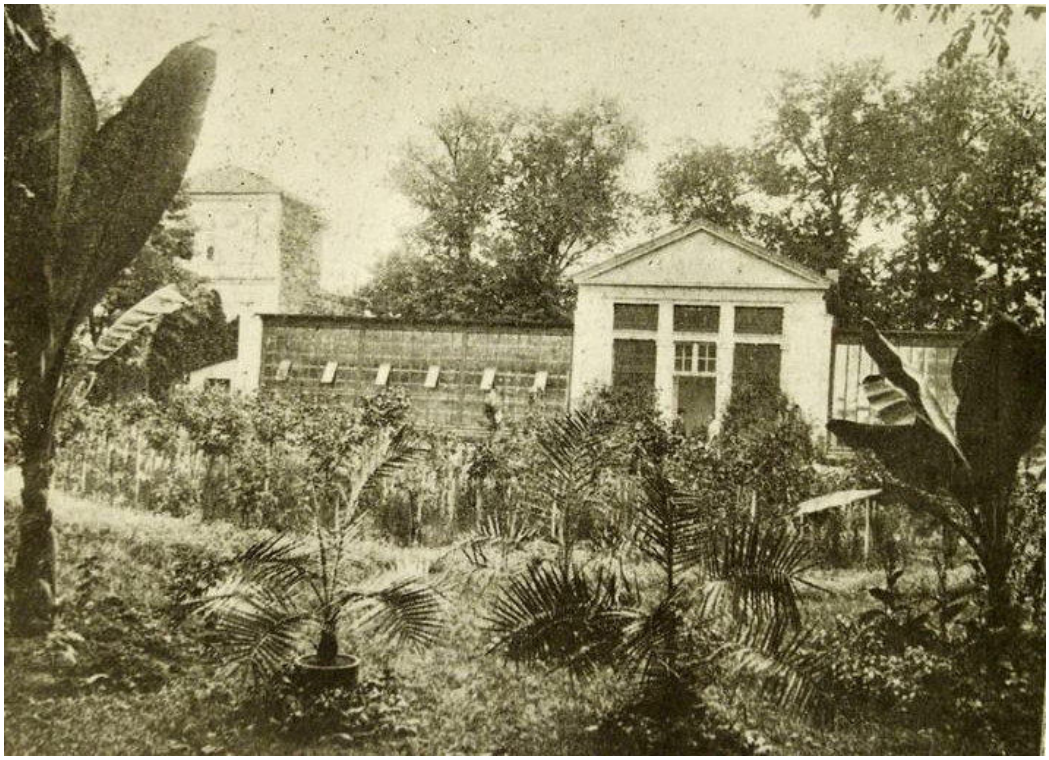

A szécsényi narancsház a 20. század elején.

A szécsényi narancsház (pálmaház) a két világháború között

A mocsonoki (ma Močenok, Szlovákia) klasszicista narancsház a püspöki kastély kertjének legfontosabb látványeleme volt. Valószínűleg 1846-ban, a kastéllyal együtt építtette Palugyay Imre püspök. A központi szalonhelyiséget a bejárat fölött lunetta-ablak világította meg, amelyet kívül timpanon és vázák is hangsúlyoztak.[74]

Hazánk talán legelegánsabb klasszicista narancsháza a Somogy megyei Iharosberényben épült. 1830 előtt a neves bécsi építész-professz or, Alois Pichl tervezte Inkey Antal bárónak.[75] A parkban, a kastély közelében álló épület közepén tágas szalon kapott helyet, amelynek hatoszlopos-timpanonos homlokzatát a timpanon akroterionjain túl az is fokozta, hogy a homlokzat teljes szélességében, a növényházi terek előtt is folytatódott a jón oszlopok sora. Ez a megoldás egyedivé tette a hazaoi narancsházak között. Sajnos a II. világháborút követően lebontották ezt az igen értékes épületet. Ma cask az akroterionok és néhány oszloptöredék jelzi, hogy egykor itt micsoda értékes épület állt.

Az iharosberényi narancsház, Alois Pichl alkotása. Képeslap, 1915-ben feladva. Alföldy Gábor gyűjteményéből

Talán az ország utolsóként klasszicista stílusban emelt üvegháza épült fel a budai királyi várkertben. A szabadságharc leverését követően Albrecht főherceg, helytartó számára hozták rendbe az ostrom alatt erősen megsérült palotát és környezetét. Ekkor emelték a korábbi,

[74] N. n. 1912.
[75] Sisa, 1989, p. 30.

egyszerűbb üvegház helyén a nagyobb és reprezentatívabb növényházat Joseph Weiss and Carl Neuwirth építészek tervei szerint in 1854-ben.[76] A középső szalon egyik oldalán hideg, a másikon melegházat alakítottak ki. Fűtését még hagyományos fekvőkéménnyel oldották meg, a szalon hátsó falmélyedésében (amely a középkori várfal volt) díszvázát helyeztek, és öntöttvas ülőgarnitúra tette otthonosabbá a helyiséget.[77] A két növényházi térben immár nem narancsfák, hanem pálmák és más trópusi növények kaptak helyet.

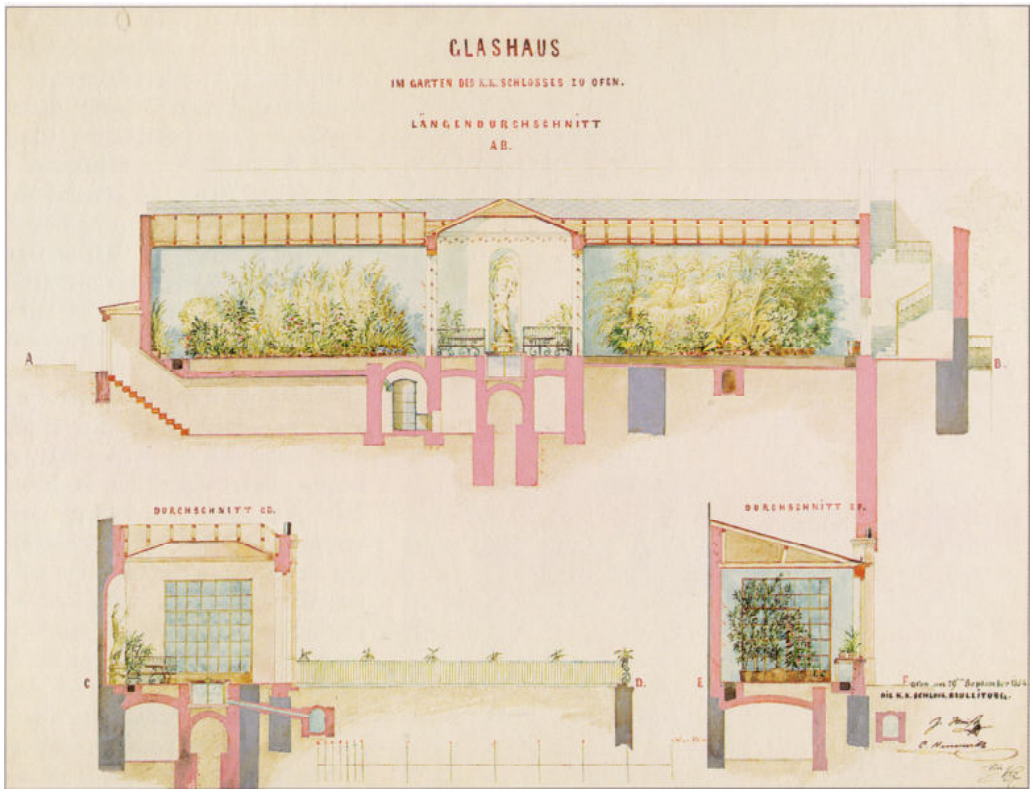

Fent és lent: Josef Weiss-Carl Neuwirth-Ulrich: A budai királyi palota új üvegházának tervei, 1854. BTM Kiscellli Múzeum, Tervtár.

[76] Alföldy 2001b, pp. 276 – 279.
[77] BTM Kiscelli Múzeum, F83/A.

Egyes esetekben egyébként klasszicista építményeken gótizáló jellegű részletek is megjelentek. Jó példa erre a hontbagonyai narancsház (ma Bohunice, Szlovákia). A báró Nyáry Ignác számára 1816 után emelt épület arányai, párkánya és timpanonja alapvetően klasszicista szelleműek, de szalonjának csúcsíves ablakai gótizáló ízt kölcsönöznek neki.

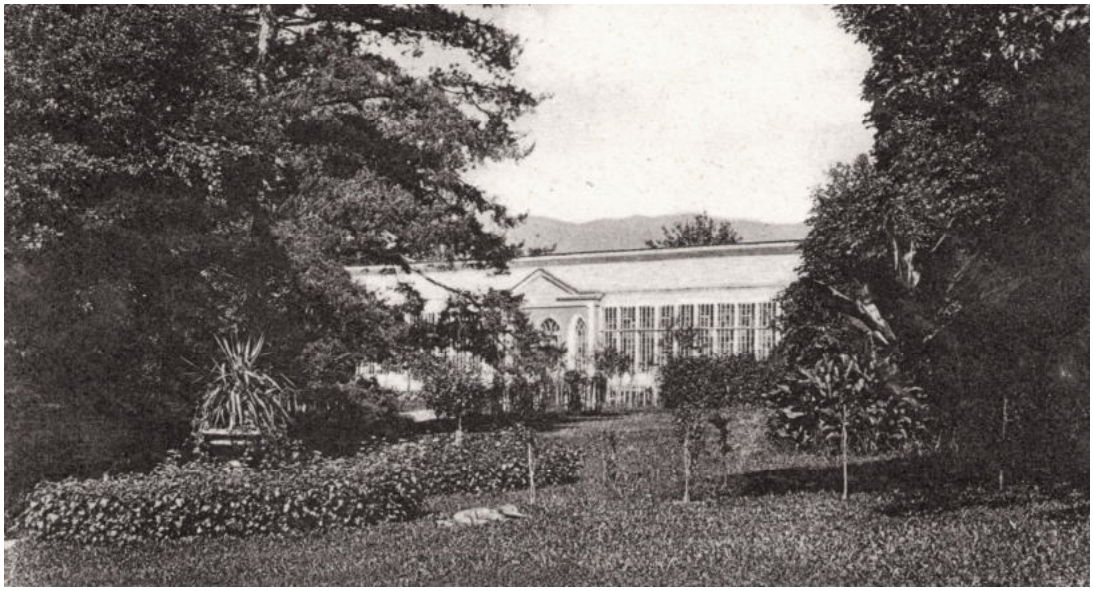

A hontbagonyai narancsház a 20. század elején. Képeslap, Alföldy Gábor gyűjteményéből

A horvátországi Nekcsén (Našice) az 1850-es években emelt narancsház struktúrája teljesen a klaszicista példákat követi, de középpavilonjának építészeti részletei középkorias, várszerű (castellated) megjelenésűkkel már a romantikához kötik. A kémények is miniatűr tornyokként tűnnek fel. A gróf Pejácsevich László horvát bár számára épült narancsház a a második világháború áldozata lett 1944 novemberében.[78]

A nekcsei (nasiczi) Pejachevich-kastély gótizáló narancsháza

[78] Scitaroci 2000, pp. 218–219.

A gödöllői narancsház a Grassalkovich I. Antal által építtetett kettős U-alakú barokk kastély utolsó szárnyaként épült meg unokája, Grassalkovich III. Antal és Esterházy Mária Leopoldina megbízásából 1837-ben, Hild József tervei szerint. Az építész a kastély utolsó meglévő szárnyának délkeleti végén található, eredetileg barokk sarokpavilont a narancsház részeként átalakította, és klasszicista falfestésekkel dekorálta.[79] A pavilion eredeti formája nem ismert, de kupolája a kastély középső nagy kupolájára emlékeztet. Talán akkor kaphata mai formáját, amikor 1871-ben Ferenc József és Erzsébet királyné számára Ybl Miklós tervei szerint az egész kastély, így a narancsházat is felújították.[80] Ekkor kaphatta ez az épületrész az öntöttvas oszlopokat és acélszerkezetű üvegfalat is az eredetileg minden bizonnyal fagerendás-fakeretes szerkezet helyett. Ezeket a fém elemeket a pesti Schlick gyár szállította.[81]

A gödöllői narancsház kívülről és belülről, a 19–20. század fordulóján.
Képeslapok Alföldy Gábor gyűjteményéből.

[79] Varga 2003, pp. 38, 67.
[80] Az átalakítási tervet (Staatsarchiv, Vienna) közölte: Varga 2003, p. 71.
[81] Mohai 1935, p. 366.

Gróf Sándor Móric bajnai kastélyának narancsházát is Hild József tervezte, ezúttal előzmények felhasználása nélkül, 1834–35-ben. Az üvegház-tér homlokzatát dór oszlopok tagolják, de karakteréhez hozzájárul az antik templomot idéző, szalont rejtő, kiemelkedő sarokpavilon, amelynek elhelyezkedése és funkciója erősen emlékeztet gödöllői párjáéra. Az építészeti elemeiben szerencsére megmaradt narancsház helyreállításra és méltó hasznosításra vár.

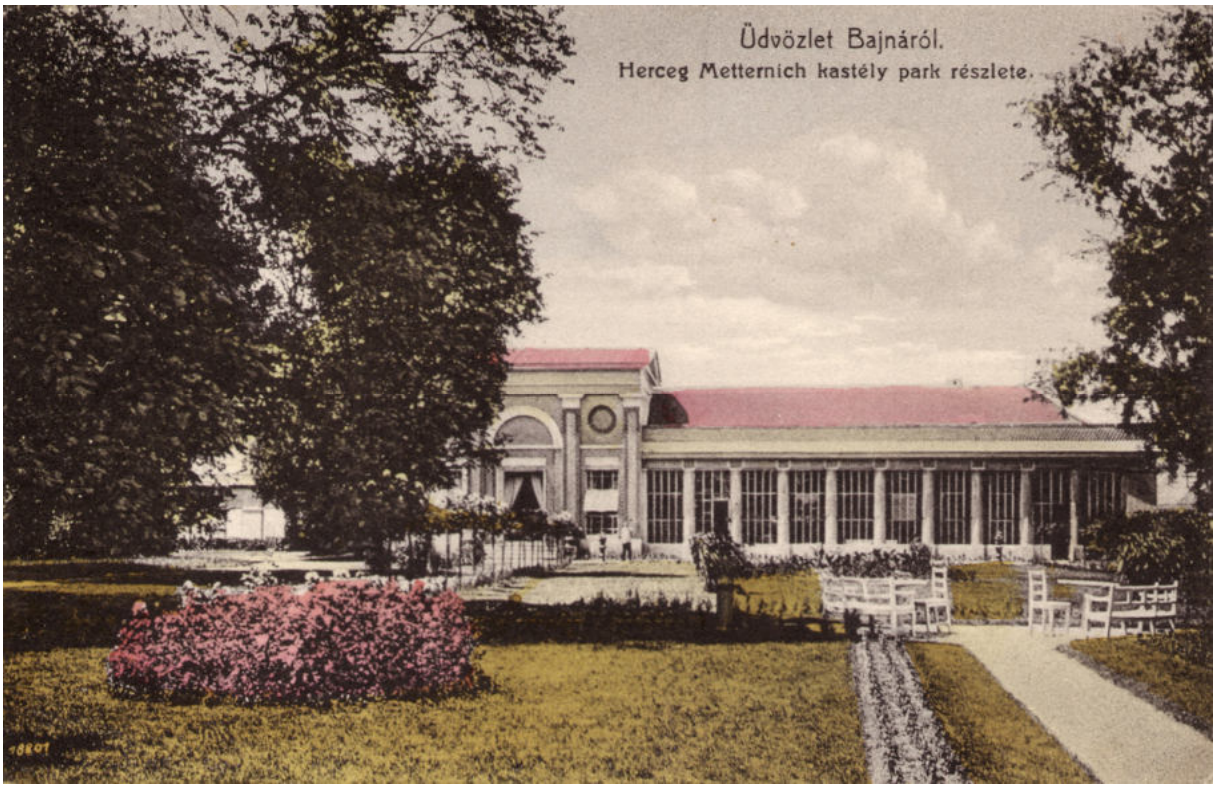

A bajnai narancsház a 20. század elején. képeslap, Alföldy Gábor gyűjteményéből.

Sajátos típust képviselt volna (ha megépült volna ebben a formában) a francia Henri Cavet által 1826-ban Ferdinand von Bretzenheim herceg sárospataki kertje számára tervezett üvegház ("*Serre*").[82] Az üvegház hátával a középkori várfalnak támaszkodott, és tetején sétáló tervasz húzódott volna végig. A keskeny, magas ablakoknak az egymásba fonódó félköríves keret-záró motívumok gótizáló jelleget kölcsönöztek volna, ami a középkori vár környezetében a régi jelleg benyomását erősítette volna.

[82] Bretzenheim Ferdinánd herceg és felesége tagjai voltak a bécsi *k. k. Gartenbau-Gesellschaft*-nak, ami szintén utal kertészeti, növénykülönlegességek iránti érdeklődésükre. Verzeichniss 1839, p. 9.

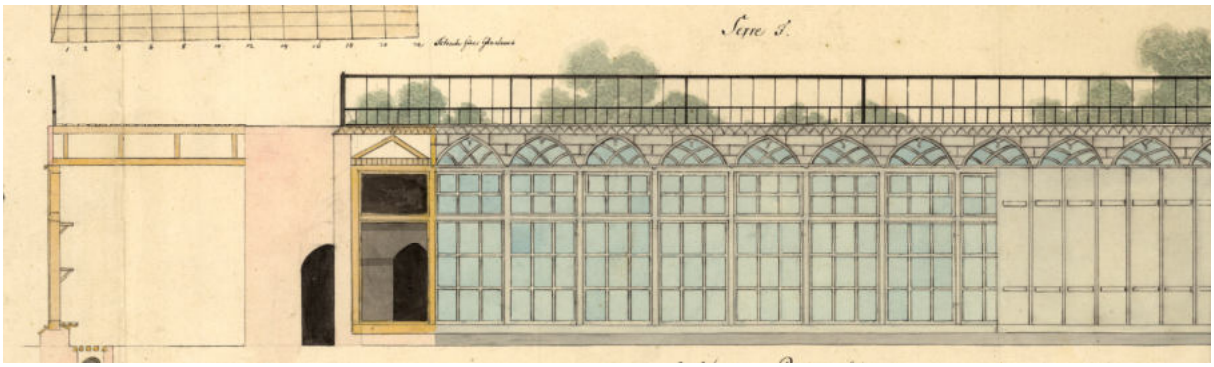

Henry Cavet: A sárospataki várkert tervezett üvegháza, 1826. MMA-MDK Tervtár.

A tervezett üvegház azonban ebben a formában sosem épült meg. Helyette egy alacsonyabb, félnyeregtetős, szintén a várfalnak támaszkodó, teliüveg, faszerkezetű építmény valósult meg, amelyet sajátos, fából készült "támpillérek" erősítettek kívülről. A kilátóterasz az építmény mögött húzódott. Ezt az üvegházat már 1940-re lebontották.[83] Mai 500 forintos bankjegyünk hátoldalán is ez látható.

A megépült sárospataki üvegház. Képeslap 1900 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.

Hasonló szerkezetű (támpillérek nélkül), egyszerűen előállítható üvegház sokhelyütt épült az országban a 19. század folymán, így például a petriventei kastély parkjában is.

Üvegház a petriventei parkban. Képeslap részlete, 1900 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.

[83] Vidovszky Béla 1940-ben készült festményén már cask hűlt helye látható. Nagyházi Aukciós Ház, Karácsonyi aukció, 2011, No. 99. Ez úton köszönöm Galavics Géza segítségét, aki e képre felhívta figyelmemet.

A 19. század második felében a teliüvegezésű főhomlokzatú épületek fa gerendavázát felváltották a korszak divatos anyagából, öntöttvasból készült oszlopok. Erre kitűnő példa Ybl Miklós két tervváltozata Károlyi István pesti (mai Teleki téren állt) üvegházához, amelyek egyike a hagyományos, eredeti gerendavázas ablakrendszert ábrázolja, míg a másikon öntöttvas oszlopok tartják a párkányzatot és a tetőt. Ez emlékeztet arra, ahogy Ybl lecserélte a királyi család számára felújított gödöllői narancsház faszerkezeteit.

Ezek a szerkezeti változások bár fontos változást hoztak a narancsházak képében, elsősorban formai-stiláris megjelenés szempontjából, de nem jártak az épülettípus radikális átformálásával, és az ablakkeretek több esetben továbbra is fából (elsősorban vörösfenyőből) készültek.

Ami újszerűt hozott a műfaj, illetve épülettípus történetében, az egyrészt nem formai, hanem technológiai változás, amelyet az újonnan elterjedt, télen is melegebb környezetet igénylő növények igényei indukáltak: ez a melegház műfaja (amellyel Szécsényben már találkoztunk). Ez fűtésrendszerében különbözött gyökeresen az elődjétől. A fekvőkéményes melegítőrendszert ugyanis felváltotta a melegvízfűtés, amely nagy hőleadású öntöttvas csöveket és radiátorokat igényelt. Mindez beépíthető volt narancsházakba és más, régebben épült üvegházakba is. Így alakult át pálmaházzá a legtöbb korábbi narancsház, így szorultak ki még inkább a citrusfélék, s az érdeklődés homlokterébe immár a vasúti szállítás révén felgyorsult nemzetközi kereskedelem által világszerte ontott, újabb és újabb melegházi növények kerültek.

Magyarországon az 1860-as évekre a citrusfélék már jelentősen veszítettek korábbi státuszszimbólum-szerepükből. A gyűjteményekben már nem töltöttek be hegemón szerepet. Egyrészt számuk is csökkent, másrészt a más, elsősorban melegházi klímát igénylő növények száma radikálisan megnőtt.[84] Immár szinte egyáltalán nem építettek narancsházakat, annál inkább divatba jöttek a pálmaházak és télikertek. Ezt a tendenciát jelzi az az eset, hogy a pécsi püspök 1862-ben olcsón kiárusította 200 narancs- és ciromfáját.[85]

A pálmaházak új divatját kezdetben helyenként még faszerkezetű építményekkel szolgálták ki. Elegáns, igényesen megépített pálmaház épült több kastélyunk szomszédságában, így például Sopronhorpácson,[86] Vépen és Táplánszentkereszten (akkori nevén Gyöngyösszentkereszt). Ezek egymáshoz hasonló, faszerkezetű, köröskörül teliüveg

[84] E tendenciáról, példákkal: Alföldy 2007a, pp. 113–196, pp. 156–157.
[85] A nagyobb példányokat 5–6 Forintért, a kisebbeket 2–3-ért. A váci püspök 20 példányt kívánt vásárolni. Illéssy Lajos levele Bécsből Kiss Lajosnénak, Bonyhád, 1863. január 28. Kézirat a szerző gyűjteményében.
[86] A kastélyt az osztrák építész, Lothar Abel tervezte át (dátum nem ismert – Bacher 2006, p. 159.), így valószínűleg ő tervezte az üvegházat is.

konstrukciók voltak, karakterisztikus középrizalittal. A táplánszentkereszti, minthogy a kastélyhoz közvetlenül csatlakozott, télikertként szolgált.

A sopronhorpácsi pálmaház. Képeslap (részlet), Alföldy Gábor gyűjteményéből

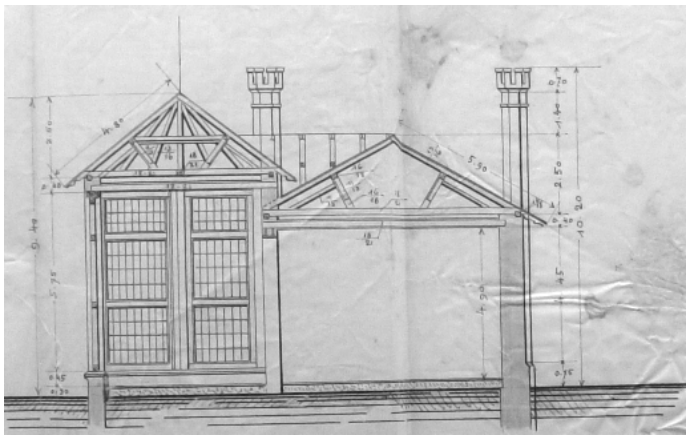

A vépi pálmaház felmérési rajza 1915-ből. (Móger István, Sárvár) Erdődy család levéltára, Pannonhalma

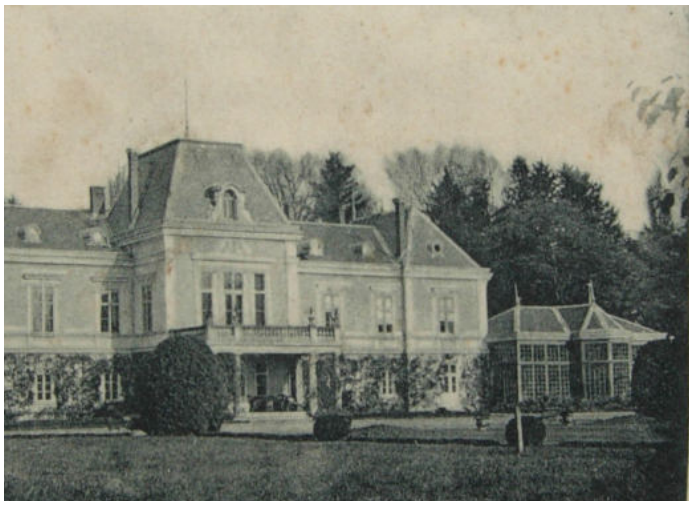

Ahogy a citrusfélék kezdtek kimenni a divatból, úgy élték virágkorukat a pálmafák és más trópusi növények. A pálmaház a gazdagságot, a távoli földrészek meghódítását, a természetes klíma fölött való uralmat testesítette meg, s mint társasági tartózkodásra alkalmas helyiség, mindemellett a “kényelmes ház” ideáljához is nélkülözhetetlen volt. Számos narancsházat alakítottak át pálmaházzá ekkoriban (pl. Dég, Kisselmec, Komját stb.) amelynek érdekében bevezették a forróvizes fűtést.

A sikeres bankár-báró Wodianer család megszerezve a komjáti egykori Grassalkovich-birtokot és kastélyt, annak parkjában 1872 körül látványos pálmaházat építtettek. Elképzelhető, hogy ennek alapstruktúrája és két szélső rizalitja egy régi, 19. század eleji narancsház maradványai voltak, amelyeket az új építménybe integráltak a század végén.

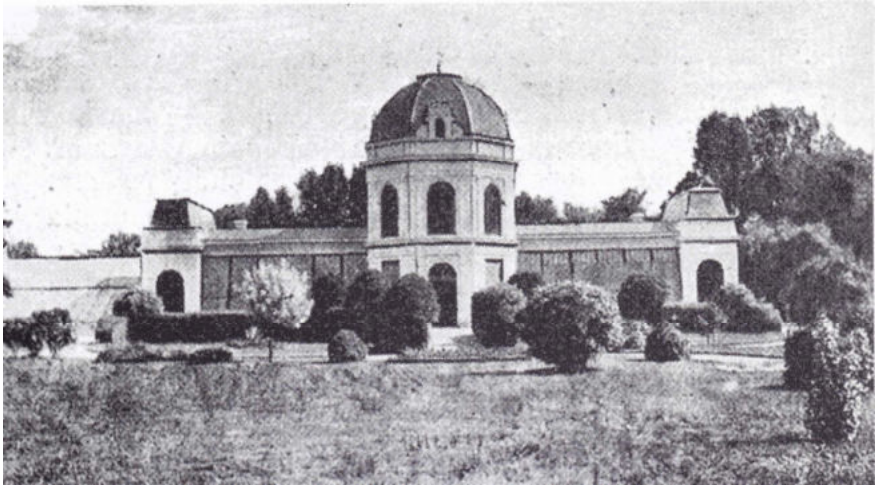

Valószínűleg régi narancshgáz átalakításával épített pálmaház Komjáton, a Wodianer-kastély parkjában. Borovszky 1899.

A vasszerkezetű üvegházak Magyarországon csak az 1860-as években jelentek meg. Kezdetben a hagyományos téglafalazás és faszerkezet mellett cask kisegítő szerepet kapott az új technológia. Ilyen üvegházat tervezett például Széchenyi Bélának Nagycenkre Lothar Abel 1860 körül,[87] és ilyen a keszthelyi Festetics-kastély 1880-as években épült pálmaháza.[88] Télikertek százai készültek ilyen vegyes struktúrával (pl. Szombathely–Bogát,[89] Szeleste,[90] Nádasdladány,[91] Mándok[92]).

A pesti egyetem Füvészkertjében 1863–1865-ben, Diescher József tervei szerint épült pálmaház is erre példa.[93] Ez volt a korszak legjelentősebb magyarországi üvegháza.[94] 2011-ben került sor teljes felújítására.

Ybl Miklós (Heinrich Koch utódja e poszton) a gróf Károlyi család házi építészeként kezdte karrierjét. Elképzelhető, hogy Károlyi Alajos számára is ő tervezte Nagykárolyba (ma Carei,

[87] Bacher, 2006 (see note 77), 160.
[88] Alföldy, 2011 (see note 20), vol. I, 94, p. 138.
[89] Bogáthoz: Camillo Schneider (ed.), Die Gartenanlagen Österreich-Ungarns in Wort und Bild, vol. V., Wien, 1913, p. 56.
[90] Bacher, 2006 (see note 77), p. 154.
[91] Sisa József, A nádasdladányi Nádasdy-kastély, Budapest, 2004, pp. 44–45.
[92] Alföldy 2013, p. 47.
[93] Linzbauer 1866.
[94] Gombocz 1914, p. 112.

Románia) azt a pálmaházat, amelynek vasszerkezetét Ignaz Gridl bécsi cége szállította.[95] Ennek rajzát a cég litografált katalógusa őrizte meg számunkra.[96]

Szerencsére megmaradt viszont, és néhány éve fel is újították a tatai Angolkertben épült pálmaházat. A historizáló épületnek timpanonnal koronázott középrésze klasszicizáló jelleget kölcsönöz.

A tatai pálmaház a két világháború között. Képeslap, Alföldy Gábor gyűjteményéből

A 19. század folyamán egyre inkább elterjedő öntöttvas-acél szerkezetek magát az üvegház fogalmát is radikálisan megváltoztatták, ugyanis az új szerkezetek nemcsak karcsú oszlopokat, hanem az idomacél-keretrendszerek segítségével (a faelemek kiiktatásával) jóval karcsúbb, mégis jóval teherbíróbb, akár egész szerkezetükben teliüvegezésű, vagyis elöl, hátul és felül egyaránt megvilágított üvegházak építését tették lehetővé nagy méretben is. Ráadásul Joseph Paxton találmányaként maga a kis darabokból készült üvegezés is hajlíthatóvá vált, így jöhettek létre a 19. századra oly jellemző íves elemekből formált pálmaházak. Immár maga a fémszerkezet vált formaalkotóvá, a falazott részek legfeljebb csak szükséges vagy ornamentális jellegű kiegészítő elemként (például térdfalként, sarokpillérekként vagy díszes épületrészek alkotójaként) jelent meg. Ez stilárisan már a romantika és a historizmus kora, a

[95] Ez az építmény nem szerepel a cégről újabban megjelent monográfiában: Fogarassy 2011.
[96] JG. Gridl k. k. Hof-Eisenkonstructions-Werkstätte, Schlosserei und Brückenbauanstalt Wien. Wien, no date. Illustrations from this lithographed album were used and studied by Thomas Baumgartner and Jochen Martz, Auf der Suche nach dem künstlichen Paradies: Zur historischen Entwicklung des Gewächshausbaues und der Firma Ig. Gridl als "Specialist für den Bau eiserner Gewächshäuser", in: Fogarassy 2011, (pp. 121–133), pp. 124–125. Österreichische Gartenbau-Gesellschaft könyvtára, Bécs.

pályaudvarok és nagy pálmaházak, világkiállítási csarnokok világa kicsiben és nagyban, gyáripari termelés keretében, sok esetben erre szakosodott üzemekben előállítva.

E műfaj és szerkezet legjelentősebb hazai példája József főherceg növényház-tereit tekintve tisztán öntöttvas-szerkezettel épült, rendkívül látványos alcsúti pálmaháza volt, amelyet Ybl Miklós tervezett 1871–72-ben.[97] Középső, falazott részében palladiánus építészeti stíluselemeket vonultatott fel, míg annak két oldalán a paxtoni technológia legszebb hazai alkalmazását valósította meg (íves öntöttvas váz, hajlított üvegdarabokkal fedve).[98] Méreteivel: több mint 600 négyzetméter alapterületével (56 x 11m, belső magassága: 8,5 m) is kitűnt társai közül. A régi narancsház szomszédságában épült, és egy folyosón át közvetlenül meg lehetett közelíteni a kastélyból. Belsejében a pálmák és egyéb trópusi növények között kacskaringózó utacskák, patakok, vízesések és cseppkövek tették még különlegesebbé a látogatók élményét.[99] A pálmaház gyűjteményét a professzionális botanikai tudású József főherceg egészen haláláig, 1909-ig gyarapította. Sajnos, ez az épület is eltűnt: A háborús pusztítást részben átvészelte, utána tudatos rombolás áldozata lett.

Az alcsúti pálmaház 1900 körül. Fotográfia, Alföldy Gábor gyűjteményéből

A kastélyok mellett működő uradalmi kertészetek mellett az ekkor létrejövő városi kertészeteket, valamint számtalan magánkertészetet egyaránt ilyen üvegházakkal rendezték be. Az új technológiának köszönhetően az igényeknek megfelelően megszabott (akár korlátlan) méretű üvegházakat tudtak építeni, és a variációk száma is végtelen volt, vagyis

[97] Alföldy, 2008 (see note 16), pp. 87–102.
[98] Ybl fennmaradt tervén (Johann Gscheid szignójával) a középső szalon homlokzata három egyforma nyílással jelenik meg. Budapest Főváros Levéltára, XV. 331 1/10.
[99] Dégen 1886; Fialkowsky 1887.

minden növénytípusnak, akár fajonként, különböző üvegházat lehetett gyártani. Az ekkor divatos szőnyegágyi növények és a városi polgárság ellátását szolgáló primőr zöldségek, gyümölcsök milliárdjait ilyen üvegházakban, valamint holland melegágyi ablakok alatt állították elő, amelyekből egy-egy jelentősebb kertészetben több száz, vagy akár több ezer is lehetett.

Az uradalmi parkokban a dísztelen üvegházak is reprezentatív kerti építményekként jelentek meg. Értékes példa erre a Möller István által gróf Mailáth Lászlónak Alsómiholjácra (Donji Miholjac, Horvátország) 1904–5-ben tervezett üvegház.[100] A középkorias, részben favázas víztorony a kastély historizáló stílusához idomult, míg az üvegház maga teljesen funkcionális építményként jelent meg annak előterében. Szerencsére ez az építmény ma is épségben áll.

Alsómiholjác, a Mailáth-kastély parkjában álló üvegház, a Möller István-tervezte víztoronnyal. Fotográfia, 1910 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.

[100] Scitaroci 2000, pp. 138–139.

Télikertek

Az üvegházak sajátos csoportját képezték a télikertek, amelyek a 19. század sajátos műfajának tekinthetők. A télikert lényege, hogy a lakóépület gyakran önállóan megjelenő, kívül-belül díszes építészeti megformálású, ablakokkal vagy üvegfalakka, üvegtetővel erősen megvilágított része, amelyben házi ruhában lehet növényházban tartózkodni. Egyesíti magában a narancsházak szalonjainak társasági funkcióját a pálmaházak növényzetével, utóbbiak magas páratartalma nélkül.

Az első ismert télikert Magyarországon Eszterházán állt: a kastély egyik földszintes, eredetileg önálló épületét rendezték be ilyennek, s a főépülethez csatlakoztatták. Míg előtte, a kamarakertben glédába állított narancsfák sorakoztak, a hosszúkás épületben sziklák közül vízesésben előtörő víz patakként kanyargott végig, hidak íveltek át fölötte, és a trópusi növényzetben madarak röpködtek.[101]

A télikert műfaja csak a 19. század elején terjedt el. Erdődy Kajetán gróf Doba-somlóvári kastélya számára Heinrich Koch tervezett télikertet a kastély új deli kiterjesztésének földszintjén. Az 1839-ben befejezett télikert a kastély belső tereinek sorába szervesen integrálódott (azok legnagyobbikaként, záróelemeként). Padlóját ma is márványmozaik borítja.[102]

A dobai kastély déli homlokzata. Ennek földszintjét foglalja el a télikert.

[101] Alföldy 2013, pp. 86–88.
[102] Az 1839-es dátum a mozaikpadlón olvasható. A kastély és a park építéstörténete: Alföldy 2015c.

Az 1839-ben épült Doba-somlóvári télikert 1900-ban. Erdődy család levéltára, Pannonhalma

A 19. század utolsó harmadában e műfaj egyre elterjedtebb lett. Ekkor már alig épült kastély vagy villa télikert nélkül. Ezek változatos sorából kiemelkedik az 1879-ben Ybl Miklós tervei szerint épült ókígyósi (ma Szabadkígyós) kastély télikertje, amely a kastély építészeti stílusától és komoly jellegétől igencsak eltérő kis építményként csatlakozott a főépület egyik kiugró részéhez.[103] Látványosságát a Paxton által feltalált íves üveg-elemekből épült kupolája és szinte hólyagszerűen kitüremkedő oldalsó bővítményei fokozták.

A szabadkígyósi Wenckheim-kastély teliüveg télikertje

[103] Sisa 2007, pp. 190–192.

A télikertek végtelenül változatos sokaságából egy szép példa a soproni Lenck-villa (ma városi múzeum) Waagner-cég által készített, vasszerkezetű télikertje.

A Pozsonyhoz közeli Ábrahámban gróf Esterházy Károly szecessziós kastélya a 19. század levgégén, 1899-ben épült. A hozzá tartozó, szecessziós stlusú télikert ritka példa Magyarországról. A bécsi építész, Josef Urban alkotása. A télikertet egyfajta fantasztikus "arab" stílus jellemzi, s egy képzeletbeli főrangú kairói udvarát jeleníti meg.[104] A különlegesen reprezentatív és extravagáns épület(rész) a télikert műfajának nemzetközi élvonalába tartozott. Sajnos ezt a kastélyt később átalakították, értékes díszeitől megfosztották.

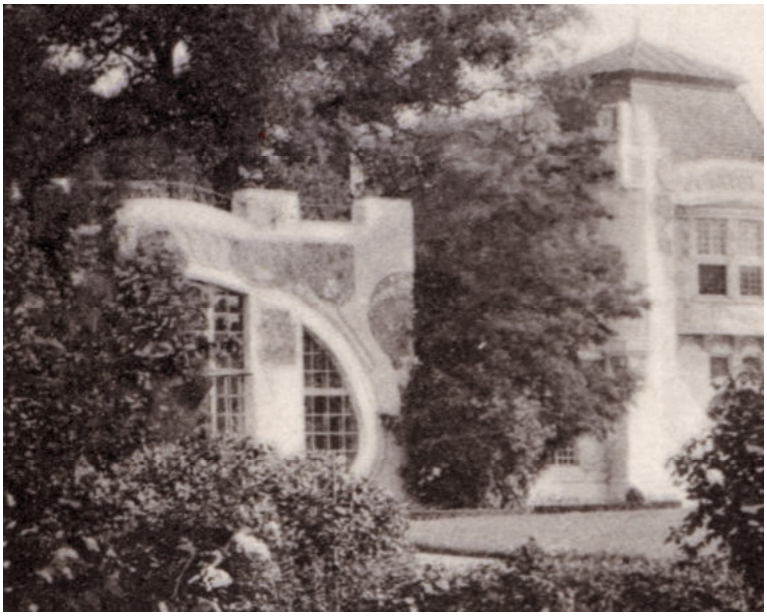

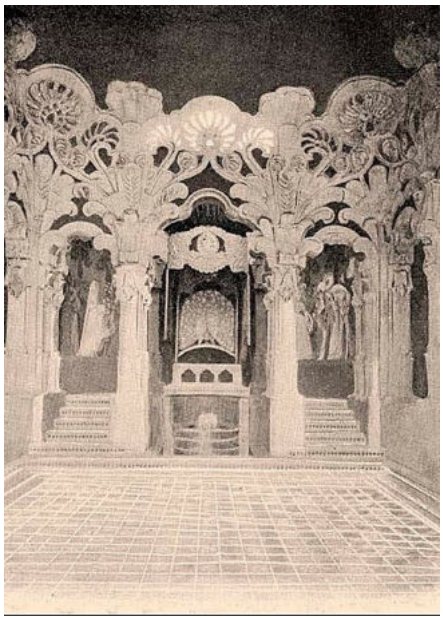

Az ábrahámi Esterházy-kastély szecessziós stílusú télikertje (Josef Urban, 1899)

Acélszerkezetes üvegház-komplexumok

A 19. század vége felé és a 20. század első évtizedeiben a kereskedelmi kertészetekben üvegházak soraiból alkotott komplexumok jöttek létre. Ezek leginkább szobanövények, vágott virágok és a nyírott, színes levéldísznövényekből kiültetett szőnyegágyak hoz szükséges növények millióit állították elő, lényegében nagyüzemi körülmények között.

Az egykori uradalmak üvegház-komplexumai közül alig-alig találunk példát, amely (közel) épen túlélte volna a 20. századot. Elpusztult az egykor nemzetközi hírű budai királyi várkerti üvegház-komplexum, amely a kismartoninál csaknem egy évszázaddal később, 1896–98 között épült, tégla-acélszerkezettel. Utóbbiakat a Schlick-vasgyár készítette. A komplexumot

[104] Sisa 2007, pp. 261–263.

mintegy 30 vasszerkezetű üvegház alkotta, a pálmaház mellett orchideaházaktól és begónia-házaktól a kisebb hajtatóházakig. A Várkertészet az ott nemesített orchidea-hibrideken túl gazdag Azalea és ciklámen-gyűjteménnyel is büszkélkedhetett, és minden növénycsoportnak a saját igényei szerinti üvegház állt rendelkezésére.[105] Az orchidea-házat Bernáth Imre tervezte, gőzfűtés-rendszerét az angol Charles & Lewis Cross szerelte.[106] Sajnos a II. világháború folyamán a budai vár ostromának áldozatává váltak az épületek és a növénygyűjtemény egyaránt. A pálmaház maradványait Miskolcra mentették, ahol az ottani városi kertészet használta évtizedeken keresztül. E pálmaház volt a legnagyobb egészen addig, míg a budapesti Állatkert ma is álló pálmaháza fel nem épült 1913-ban.

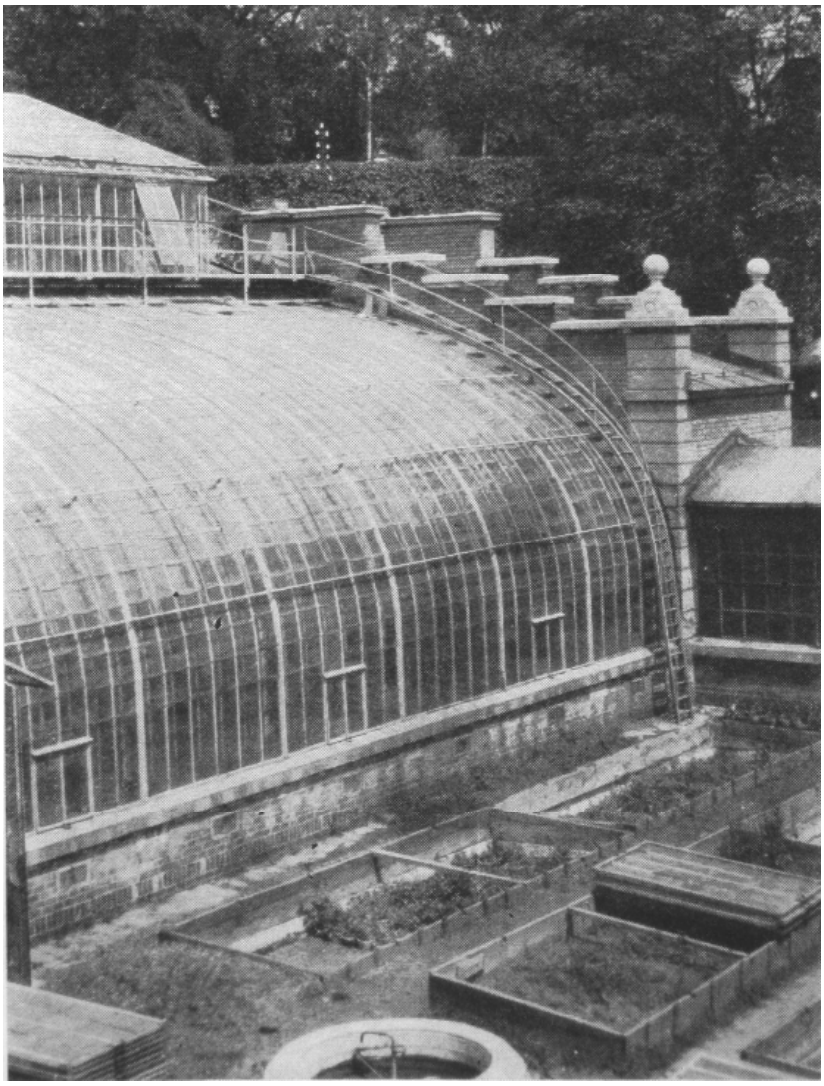

A budai királyi várkert pálmaháza, előtérben hajtató ablakokkal. Gombos 1969, 139.

[105] A Várkertészet üzemének működését, benne az üvegházakat Gombos Zoltán részletesen ismerteti: Gombos 1969, pp. 114–147.
[106] Gombos, 1969, pp. 144–146.

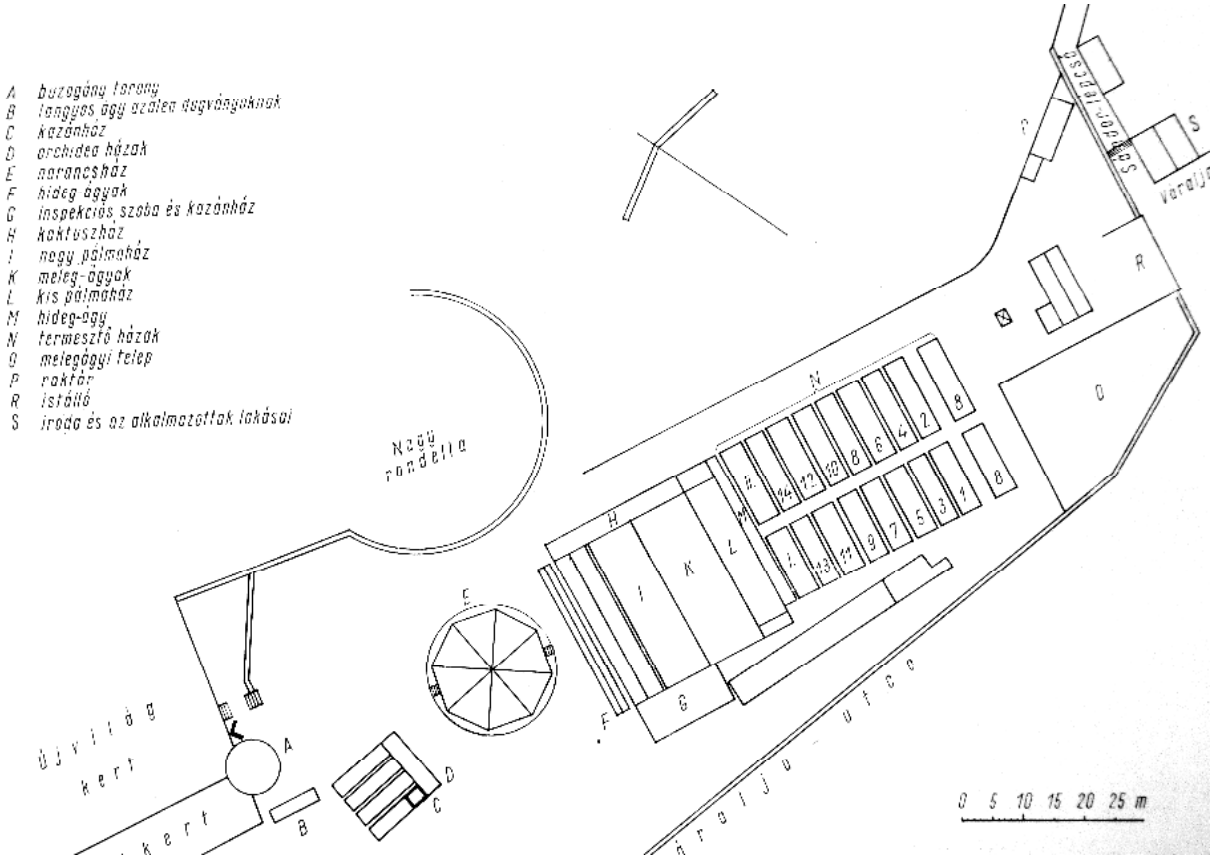

A budai királyi várkert üvegházainak helyszínrajza. Gombos 1969, 136.

Csapody Vera: A várkertészetben Strnad/Szörényi Mihály által kinemesített és a kormányzóról elnevezett orchidea-hibrid (Laeliocathleya Horthy Miklós), 1939

Ezen üvegház-komplexum részeként épült fel a királyi várkert sorrendben harmadik és egyben utolsó narancsháza is, amely egyúttal az egész ország talán legkésőbbi, e célra emelt építménye volt. Az 1898-ben Hauszmann Alajos irodája által tervezett, nyolcszög alakú, vasszerkezetű építmény merőben elüteött mindazoktól, amelyeket narancsházként hazánkban valaha építettek – sokkal inkább hasonlított a korszakban nagy számban épült, centrális alaprajzú melegházak (pálmaházak, Victoria regia-házak) formavilágára és szerkezeti kialakítására. (A régi épület helyén díszes, tágas télikert épült, amelyet zárt folyosó és lépcsőpavilon között össze Erzsébet királyné lakosztályával.)

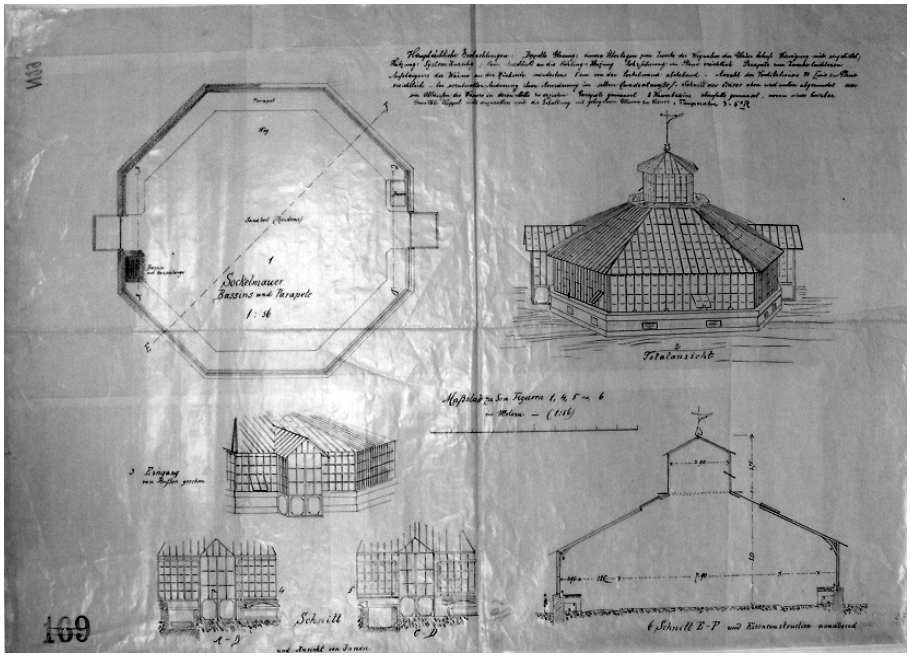

Hauszmann Alajos irodája: A budai királyi várkertészet narancsházának tervei, 1898.

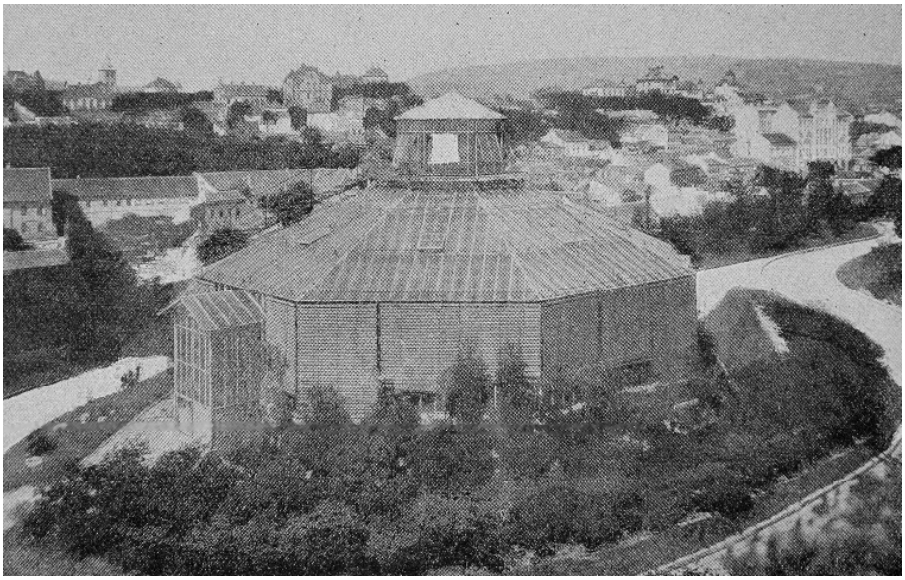

A budai királi várkert elkészült narancsháza a 20. század elején

Kitekintés és zárszó

"kicsit sárgább, kicsit savanyúbb – de a mienk."

1944–45 kemény, hosszú és hideg tele és a II. világháború nemcsak a királyi várkertészet üvegházai számára volt végzetes, hanem a hadszíntérré vált országban gyakorlatilag minden üvegház fűtése elmaradt, s az éppen különösen hideg télen szinte minden gyűjtemény – így a pesti Állatkerté vagy az egyetemi Füvészkerté – is elfagyott, és elpusztult. Ahogy véget ért e szörnyű tél, a szovjet hadsereg megszállásával és az uradalmak államosításával 1945 tavaszán egy sokkal átfogóbb és hosszan tartó, ezért minden addiginál hatalmasabb és végzetesebb erő szisztematikusan vetett véget e több évszázad óta fejlődő és virágzó kultúrának: nemcsak a citrusfélék és más délszaki növények termesztésének és nemesítésének hagyománya szakadt meg ekkor, hanem az egész európai szintű és rendkívül sokszínű kertkultúránk is alapjaiban megroppant. Egy csapásra eltűnt a mgas kertkultúra által kitermelt és annak "luxusát" addig életben tartó réteg, amikor a társadalom ellenségeinek bélyegzett arisztokrácia és nagypolgárság egyaránt üldözötté vált. Az államosított kastélyok környezetében fölöslegessé váltak meg a régi, "úri világból" való kertészek, legfeljebb néhány kisebb üvegházat használtak az épületeket újból belakó közintézmények ellátása céljából. Így az uradalmi kertészek túlnyomó többsége is elvesztette munkahelyét, egzisztenciáját, s a kertésztanulók és segédek képzését évszázadokig ellátó kertészetek gyorsan és végleg az enyészet áldozatai lettek. Elenyészően kevés kivételt találunk csak, ahol valahogy sikerült átmenteni az építményeket, a magasan képzett személyzetet és a funkciót.

Az egyik ilyen, viszonylag szerencsés példa Eszterháza volt, ahol Porpáczy Aladár (1931 és 1945 között Esterházy Pál herceg kertészeti igazgatója) 1946-ban állami kertészeti kutatóintézetet és szakiskolát is tudott alapítani, ezzel megmentve az épületeket, kerteket és az egykori alkalmazottak jelentős részét is. Az intézet birtokba vehette az egykori uradalmi kertészeti létesítményeket, köztük a különféle üvegházakat is, amelyek száma váratlanul még egy régi üvegház-komplexummal gyarapodhatott.

Ez utóbbinak a története 1906-ra nyúlik vissza, amikor a híres pesti városligeti korzó nevét adó Stefánia hercegné (Rudolf osztrák-magyar trónörökös özvegye, akkor már gróf Lónyay Elemér felesége) a Pozsony melletti Oroszváron "Stephaneum" néven virágküldő szolgálatot hozott létre, amelynek virágait az Oroszváron e célra épített üvegház- komplexumban állították elő. A sikeres cég Pozsony és Bécs virágszükségletének jelentős részét ellátta, s különösen az akkoriban divatos virágcsokor-küldésből profitált. Az oroszvári kertészet –

egyelőre Magyarország területén maradva – azt is túlélte, hogy a trianoni békekötés következményeként felvevőpiaca három ország: Ausztia, Csehszlovákia és Magyarország területére került.[107] Az üvegházak még a II. világháború viszontagságait is szerencsésen átvészelték. Az 1946-ban elhunyt hercegné a kastélyt még életében a pannonhalmi bencés apátságnak adományozta. Az üvegházak és a kastély sorsát az 1947. február 10-én hozott Párizsi Béke pecsételte meg, amikor Oroszvárt Pozsony előtelepüléseként (Rusovce néven) Csehszlovákiához csatolták. A kastélyt ekkor 24 órán belül ki kellett üríteni. Az üvegházakat Porpáczy Aladár (1931 előtt az apátság kertésze) mentette át Magyarországra: Oroszváron szétbontották, vagonokba rakták az egész komplexumot, és Eszterházára szállították, ahol a Porpáczy által éppen akkoriban létrehozott kutatóintézet számára építették fel újból.

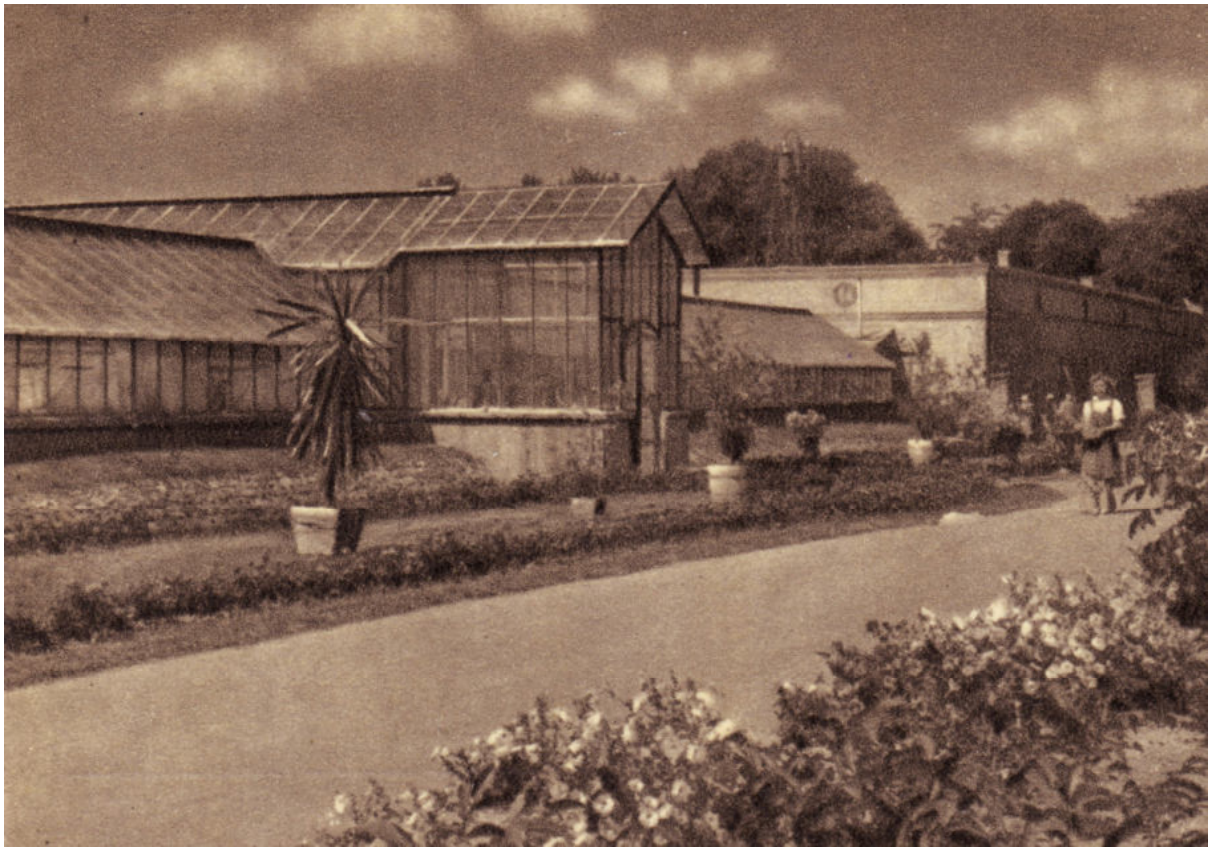

Az oroszvári üvegházak Fertődön. Képeslap az 1950-es évekből.

Új helyén a kommunista hatalomátvételt követően, az 1950-es évek elejétől a micsurini mezőgazdasági elvek szolgálatába kellett, hogy álljon: a kutatóintézetnek ekkor egzotikus növényeket, köztük leginkább narancsot és gyapotot kellett (volna) termelnie benne. Természetesen az eredetileg vágottvirág-hajtatásra szolgáló speciális üvegházak nem voltak alkalmasak sem a citrusfélék, sem a gyapot termesztésére.

[107] Stephaneum 1936

Ekkoriban történt az a legendás eset, amelyet Bódi Gábor *A tanú* című filmjében (1969) emlékezetesen örökített meg az utókor számára, s amelynek történeti hűségét számomra ifjabb Porpáczy Aladár professzor személyes beszámolója is hitelesítette. Rákosi Mátyás az 1950-es évek elején váratlanul – a közben az "arisztokratikusan hangzó" Eszterházáról Fertődre átkeresztelt – községbe, a kutatóintézetbe látogatott,[108] ahol a "sikeres narancstermesztés" eredményeiről kívánt személyesen tájékozódni. Az intézetet vezető Porpáczynak a GySEV (Győr–Sopron–Ebenfurt) osztrák-magyar vasúttársaság munkatársaival való régi személyes kapcsolatai révén, Ausztriából sikerült – narancs helyett néhány darab citromot – sebtiben beszereztetnie, a Fertőddel szomszédos fertőszentmiklósi vasútállomáson egy órán belül kézhez kapnia, és a látogatás idejére egy kis, szalmával rögtönözve kitömött kosár tetején elhelyeznie. Bódi filmjében e jelenet kapcsán, e "magyar narancs" megkóstolása kapcsán hangzik el a híres mondat, amely az akkori (és a film készítésének idejét is jellemző, vasfüggönyön inneni) magyar valóság abszurditásának örökérvényű karikatúrája: "kicsit sárgább, kicsit savanyúbb, de a mienk".

A kommunista hatalom végérvényesen elsöpörte hazánkban a magas kertkultúrát és benne a főúri narancsházak létjogosultságát, de a "magyar narancs" mint egy megsemmisült kultúra és egy, a hatalom által hiábavalóan forszírozott (=hajtatott!) abszurd cél hazugságának szimbóluma – hála Bódi filmjének – máig tovább él, rekeszizmainkban is. Sőt! A rendszerváltás – időközben különböző irányokba húzó – politikai erői tűzték zászlajukra avagy pajzsukra, eleinte humorral. Így vált politikai szimbólummá,[109] s egy időben még "tiltott gyümölcs" is lett egyikük számára e "hungarikum".

Mindeközben sajnos a hazánk kulturális örökségének részét képező narancsházak egyikét sem sikerült máig szakszerűen helyreállítani és működtetni, még a Nemzeti Kastélyprogram keretében sem. Csak a határokon kívül tudunk mintaszerű példáról.[110] Úgy tűnik, hogy az

---

[108] A község nevét 1950-ben változtatták meg Rákosiék nyomására, a damnatio memoriae szándékával. Esterházy Pál herceg ekkor politikai fogolyként Rákosi börtönében ült.

[109] A narancs a holland Oranje uralkodóháznak is olyannyira politikai szimbóluma volt, hogy a 17. századi kertészek ezért nemesítették ki és hozták divatba a narancssárga színű répát, amelyet máig világszerte fogyaszunk.

[110] A kismartoni üvegház-komplexum helyreállításáról már korábban esett szó. A közelmúltban több hazai narancsház: a dégi, a fertődi (eszterházai), a gödöllői és a zirci kutatása és feltárása is megvalósult. A fertődi narancsház Koppány András vezetésével épen feltárt alagsori kemencéjét betömedékelték, és gázfűtéssel látták el az épületet. A homlokzat íves nyílássorának helyreállítása megtörtént, de újrafalazva, és az eredeti íves párkánytól elütő párkányzattal. Az oroszvári eredetű üvegház-komplexumot (amelyet az ezredfordulóig használt a kutatóintézet) megette a rozsda, s ma már az utolsó pillanatban van ahhoz, hogy egyáltalán még fel lehessen mérni. A keszthelyi pálmaház ugyan az eredeti öntöttvas oszlopok felhasználásával, de teljesen más szerkezettel és részletekkel épült újra. Ma a szomszédos üvegház-komplexum megmaradt darabjaival együtt ennek hasznosítása közelíti meg legjobban eredeti jellegét. A zircit (amelynek tervrajzai is előkerültek) úgy alakították át turisztikai fogadóépületté, hogy bár a főhomlokzat álló gerendasorát visszaépítették, de a két üvegház-teret egybenyitották a fűtőfolyosóval, és ferde mennyezetüket sem építették vissza. Ráadásul nem állították helyre az

évszázadokig a magas kultúra és társadalmi státusz szimbólumaként dédelgetett narancsfák kései utódainak még várniuk kell, hogy beköltözhessenek a régen nekik rendelt épületekbe – ha azok egyáltalán még megérik azt a pillanatot. Addig is, ez a tanulmány azt a célt kívánja szolgálni, hogy e különleges építmények jelentőségére felhívja a figyelmet, és megóvásukra buzdítsa mindazokat, akik tehetnek értük.

Manapság Földünk legnagyobb problémája az üvegházhatás és annak következményeként a globális felmelegedés, amely a Föld élővilágára döntő hatást gyakorol, és a bioszféra egészét, így az emberi faj jövőjét is veszélyezteti. Az üvegházak kialakításának, üzemeltetésének sok évszázados tapasztalatai, valamint a bennük megfigyelhető jelenségek segíthetnének mindenki számára megérteni és megértetni, érzékeltetni a körülöttünk zajló globális folyamatokat is, mielőtt végképp nem lesz szükség ezekre az építményekre.

Középiskolás korú úrilányok tanulják az üvegházi és melegágyi növénytermesztés fogásait az Amizoni Károly vaskereskedő által 1877-ben alapított zuglói Országos Magyar Nőnevelő intézetben.
Képeslap, 1910 körül, Alföldy Gábor gyűjteményéből

üvegezett főhomlokzatot, hanem (a hagyományos árnyékolás helyett) tömör falazattal töltötték ki az oszlopok közeit, így a már korábban is átalakított épület sajnos e "helyreállítás" után sem nyerhette vissza eredeti jellegét és funkcióját. A dési narancsház tetejét 2009-ben egy vihar tépte le. Ennek ideiglenes állagmegóvásán túl eddig feltárása készült el Koppány András gondos munkájaként, 2016-ban, a felújítás terveivel együtt – az épület helyreállítása egyelőre mégsincs napirenden. Hasonló a helyzet a gödöllői narancsházzal is, amely a felújított kastély immár egyetlen, továbbra is helyreállításra és hasznosításra váró részlete. A bajnai narancsház is hasonló helyzetben vár jobb sorsra.

Felhasznált irodalom

Alföldy 1999 ‘Az 1790–1919 közötti magyarországi kertművészet válogatott bibliográfiája’ in Géczi János – Stirling János (szerk.): Régi magyar kertek. Szöveggyűjtemény a magyar kertkultúra történetéből (15-20. század). Vár Ucca 17 Negyedévkönyvek (Veszprém) VII (1999) 3. kötet, 383–396.

Alföldy 2001a Alföldy Gábor: ‘Apponyi Antal hőgyészi kastélyparkja’ *Művészettörténeti Értesítő*, L. (2001) 1-2. szám, 57–83.

Alföldy 2001b Alföldy Gábor: ‘A budai királyi várkert az újkorban. Építéstörténeti vázlat’ *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. (2001), 267–292.

Alföldy 2001c Alföldy Gábor: ‘A keszthelyi Festetics-kastélypark rövid története’ in Alföldy Gábor (szerk.): *Királyi és hercegi kertek Magyarországon: Eszterháza, Gödöllő, Keszthely, Visegrád*. Budapest, 2001, 32–45. (ugyanott angolul: 103–117; németül: 171–189.)

Alföldy 2003 Alföldy Gábor: ‘A Hatvany-család kastélyparkja Hatvanban’ in Horváth László (szerk.): *Hatvanyak emlékezete. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 18.* Hatvan, 2003, 61–111.

Alföldy 2007a Alföldy Gábor: ‘Historical Revivalism in Hungarian Country House Gardens between 1880 and 1930: an exploration and analysis’ *Acta Historiae Artium* 48 (2007), 113–196.

Alföldy 2007b Gábor Alföldy, A Hungarian Gardener in Potsdam: Ármin Pecz Sr. and relations between Prussian and Hungarian Garden Art’/‘Ein ungarischer Gärtner in Potsdam – Ármin Pecz sen. und die Beziehungen zwischen preuβischer und ungarischer Gartenkunst im 19. und 20. Jahrhundert, in: Michael Rohde (ed.), Prussian Gardens in Europe: 300 years of garden history / Preuβische Gärten in Europa: 300 Jahre Gartengeschichte. Stiftung Preussische Schlösser und Gärten, Potsdam–Leipzig, 2007, pp. 232–237.

Alföldy 2008 Gábor Alföldy, Hapsburg Gardens in Hungary, in: Habsburg: The House of Habsburg and Garden Art / Das Haus Habsburg und die Gartenkunst, in: Die Gartenkunst 20. Jg. Beilage zu Heft 2, 2008, pp. 87–102.

Alföldy 2009 Alföldy Gábor: ‘A dégi kastélypark története’ In: *A dégi Festetics-kastélyegyüttes. Műemlékvédelem* LII. (2009) 1-2. szám, 49–68.

Alföldy 2011 Alföldy Gábor: *A keszthelyi Festetics-kastély parkja. Tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat.* I–V. kötet. Kézirat, 2011.

Alföldy 2012 Alföldy Gábor: ‘Frauendorf und die Gartenkultur des Karpatenbeckens’ in Claudia Gröschel/Hermann Scheuer (Hg.): *Frauendorfer*

Gartenschätze – Das Werk Johann Evangelist Fürsts im Spiegel seiner Zeit. Passau, 2012, 79–92.

Alföldy 2013 Alföldy Gábor: 'Eszterháza kamarakertjei: adatok és megfigyelések' in Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna (szerk.): *Kő kövön/Stein auf Stein: Dávid Ferenc 73. születésnapjára/Festschrift für Ferenc Dávid* II. kötet. Budapest, 2013, 85–106.

Alföldy 2014 Alföldy, Gábor: 'Orangeries and Other Greenhouses in Hungary in the Nineteenth Century' in *Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien*. Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e. V. Band 10. Lukas Verlag, Berlin 2014, 82–112.

Alföldy 2015a Alföldy Gábor: *A somogyvári Széchényi-kastély és parkja*. Mágus Kiadó, Budapest, 2015.

Alföldy 2015b Alföldy Gábor: Alföldy Gábor: *A Doba–somlóvári Erdődy-kastélypark*. Forster Központ, Budapest 2015.

Alföldy 2015c Alföldy Gábor: *A füzérradványi Károlyi-kastélypark*. Mágus Kiadó, Budapest, 2015.

Alföldy 2015d *A dégi Festetics-kastélypark: egy magyarországi tájkert története és helyreállítása.* Forster Központ, Budapest, 2015.

Alföldy 2016 *Alföldy Gábor: A dégi narancsház és hollandi-ház építéstörténete. A Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Fejlesztési Központ megbízásából. Kézirat, 2016.*

Alföldy–Bányai 2012 Alföldy Gábor, Bányai Balázs: *A lovasberényi Cziráky-kastély parkja. Kerttörténeti tudományos dokumentáció*, I–III. 2012., vol. II, A114–116.

Alföldy–Zolnai 1997 Alföldy Gábor, Zolnai Dóra: *Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban 1857-1944. Repertórium.* Szerző, Zolnai Dórával, szerk. Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 1997.

B. Gál 1998 B. Gál Edit: 'Adatok a gyöngyösi Orczy-kastély építés- és birtoklástörténetéhez'. *Agria* 34 (1998), pp. 119–140.

Bacher 2006 Barbara Bacher: *Lothar Abel: Das gartenarchitektonische Werk.* Doktori disszertáció, kézirat. Universität für Bodenkultur, Wien, 2006,

Baumgartner 2005 Thomas Baumgartner, 'Anmerkungen zur Baugeschichte der Eisenstädter Orangerie' in: Franz Prost (ed.): *„Der Natur und Kunst gewidmet." Der Esterházysche Landschaftsgarten in Eisenstadt*. 2nd edition, Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2005, pp. 153–192.

Borovszky 1899 Borovszky Samu (szerk.): Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Országos Monographia Társulat, Budapest, 1899.

Csomortány-Gömöry-Rozmann 2013 — Csomortány Levente– Gömöry Judit–Rozmann Viktor: 'A zirci ciszterci apátság narancsháza és apáti nyári ebédlője építéstörténetének vázlata' in Zsolt Virág (szerk.): Zirci Ciszterci Apátság Monostori Látogatóközpont Zirc, 2013, pp. 66–71.

Dégen 1886 — Á[rpád] D[égen], Az alcsuthi pálmaház, Kertészeti Lapok 2 (1886), no. 1, pp. 19–21.

Ecsedy 2014 — Ecsedy Anna: Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő" működéséhez, Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2014) 1. szám, 129–142.

Ecsedy m. a. — Ecsedy Anna: A „pozsonyi kert" inventáriuma, 1666. január 14. (Az érseki nyaralókastély és berendezése). *Ars Hungarica* 45 (2020) 1. szám. Megjelenés alatt.

Fatsar 2010 — Kristóf Fatsar, Carl Ritter programja a pozsonyi Bruckenau-kert átalakításához' in Bubryák Orsolya (szerk.): *"Ez világ, mint egy kert…: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest, 2010, pp. 279–292.

Fatsar 2014 — Fatsar, Kristóf: 'Hungarian Orangeries until the Turn of the 19th Century' in *Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien*. Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e. V. Band 10. Lukas Verlag, Berlin 2014, 60–81.

Fialkowsky 1887 — Lajos Fialkowsky, Az alcsuthi pálmaház. Kertészeti Lapok 3 (1887) no. 3, pp. 59–64.

Fogarassy 2011 — Fogarassy, Alfred (Red.): *Ignaz Gridl Eisenkonstruktionen: Ingenieurbaukunst und Innovation im späten 19. Jahrhundert.* Wien, 2011.

Fürst 1833 — Johann Evangelist Fürst, 'Dank an Herrn Michael von Kunitsch. „Dem Verdienste seine Krone"', in: *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung* 11 (1833), No. 48 (3. Dezember), p. 377.

Gábor 2012 — Gábor Eszter: *Az Andrássy út körül*. Osiris, Budapest, 2010.

Gombocz 1914 — Gombocz Endre: *A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története / Historia Horti Botanici Nec Non Cathedrae Botanicae Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Budapestinensis* 1770-1866, Budapest, 1914, p. 112

Gombos 1969 — Gombos Zoltán: *Budavári kertek*. Natura, Budapest, 1969.

Gombos 1974 — Gombos Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Natura, Budapest 1974.

Jendrássik 1832 — Franz Jendrássik (k. niederungarischer Distriktual Berggerichts-Assessor), 'Noch einige Worte über Heizung der Gewächshäuser' in: *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*, X (1832), No. 11 (14. März), pp. 85–91.

Kunits 1824 — Michael Kunits: *Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen.* Pest, 1824.

Kurucz 1997 — Kurucz György: Tanulmányúton Nyugat-Európában: Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle* 39 (1997) 655–724.

Kurucz 2006 — Kurucz György: Válogatás Gerics Pál gorgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. *Fons* 13 (2006) 245–296.

Kurucz 2019 — Kurucz György: *„Hazámfiai, mozdulni kell…" Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején.* Corvina, Budapest, 2019.

Leibitzer 1837 — Leibitzer, Johann [János]: *Die Blumengärtnerei und Blumisterei: das Fenster- und Zimmergärtchen, oder Anleitung, die vorzüglichsten Blumen zu erziehen und zu pflegen, und Beschreibung von 1300 der prachtvollsten Gewächshaus-Pflanzen, Zi ersträucher und Florblumen, sammt deren Cultur und Behandlung*. Heckenast, Pest, 1837.

Linzbauer 1866 — Linzbauer Ferenc: *A magyar királyi pesti egyetem növénykertjének jelen állapota – Gegenwärtiger Stand des botanischen Gartens der königl. ungarischen Pester Universität*, Buda, 1866.

Mohai 1935 — Mohai Béla: Részletek a növényházépítés történelmi múltjából és jelenéből. *Kertészeti Szemle*, pp. 298–300, pp. 334–337, pp. 366–368.

Mokre 1998 — Jan Mokre: 'Karl Ritter – ein sächsischer Gärtner in Wien. Anmerkungen zur Karriere eines „zudringlichen Ausländers" in der Wiener kaiserlichen Hofgärten zu Beginn des 19. Jahrhunderts' in *Die Gartenkunst*, 10 (1998) No. 2, pp. 229-242.

N. n. 1912 — Név nélkül: 'A mocsonoki püspöki kert'. Kertészeti Lapok, 1912, pp. 439–443.

Prost (ed.) 2005 — Franz Prost (ed.): *„Der Natur und Kunst gewidmet": Der Esterházysche Landschaftsgarten in Eisenstadt.* 2. kiadás, Wien–Köln–Weimar, 2005.

Riedl-Dorn 2005 — Christa Riedl-Dorn: 'Die Pflanzensammlungen des Fürsten Nikolaus II. in Eisenstadt' in Franz Prost (ed.) 2005, pp. 193–209.

Ritter 1834 — Carl Ritter, *Die künstlichen Treibereien der Früchte, Gemüse und Blumen zu ungewöhnlicher Jahreszeit* [...] *Ein Handbuch für Gärtner, Oekonomen und Blumenfreunde* [...]. Wien, 1834.

Ritter 1836a — Ritter, Carl: ‘Ueber Warmwasser-Heizungs-Methode in Treibhäusern’. *Allgemeine Bauzeitung* 1 (1836), no. 13, p. 100 skk.

Ritter 1836b — Ritter, Carl, Ueber Warmwasser-Heizungen in Treibhäusern mittelst Glasröhren, in: *Allgemeine Bauzeitung* 1 (1836) no. 20, p. 154 skk.

Rotenstein 1783 — Rotenstein, Gottfried: *Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, in 1763sten und folgenden Jahren. Erster Abschnitt. In: Johann Bernoulli: Sabblung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder und Menschkenntnißdienter Nachrichten.* 9. Band. Berlin–Leipzig, 1783.

Saudan-Skira 1998 — Sylvia Saudan-Skira and Michel Saudan: *Orangeries: Places of Glass – Their History and Development*, Köln, 1998.

Šćitaroci 1994 — Mladen Obad Šćitaroci, Castles, Manors and Gardens of Croatian zagorje / Schlösser und Gärten des Kroatischen Zagorje, Zagreb, 1994.

Šćitaroci 2000 — Mladen and Bojana Scitaroci, *Slawoniens Schlösser / Manors and Gardens in Croatia*. Leopold Stocker Verlag, Graz–Stuttgart, 2000.

Sisa 1989 — Sisa József: *Alois Pichl (1782–1856) építész Magyarországon*. Budapest, 1989.

Sisa 2007 — Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon: A historizmus kora*. Budapest, 2007, pp. 190–192.

Stephaneum 1936 — *"Stephaneum" Uradalmi Kertgazdaság és Faiskola Oroszvár 1936. őszi 1937. tavaszi árjegyzéke*. Oroszvár, Stephaneum Uradalmi Kertgazdaság és Faiskola – Magyaróvár, Magyaróvári könyvnyomda, 1936.

Súpis pamiátok 1968 — *Súpis pamiátok na Slovensku 1–3*. K–P. Ozbor, Bratislava, 1968.

Vajda 1880 — Vajda Viktor: ‘A Károlyi kert’. *Magyarország és a Nagyvilág* 15 (1880), pp. 292–293.

Varga 2003 — Varga Kálmán: A gödöllői kastély évszázadai. 2. kiadás, Budapest, 2003.

Verzeichniss 1839–1846 — Verzeichniss der Mitglieder der k. k. Gartenbau-Gesellschaft, Wien, 1839–1846.